

MEȘTERII TIPOGRAFI DIN ȚARA MOLDOVEI PÂNĂ LA 1829

Meșteșugul tipografic a apărut în corelație cu îndeletnicirile culturale, tipografii numărându-se printre cărturarii epocii lor. Oameni instruiți, ei erau, de multe ori, înșiși traducători, iar câteodată, chiar și autorii cărților imprimate. Cunoscători ai limbilor de cultură ale vremii, meșterii tipografi aveau biblioteci proprii și făceau schimb de cărți cu învățații contemporani. În numeroase cazuri, dacă erau clerici, tipografii au urcat în ierarhia ecleziastică și au beneficiat de avantaje economice de pe urma activității desfășurate, dacă erau mireni. Datorită faptului că știința de carte constituia un apanaj al păturilor sociale avute, implicit, meșterii tipografi au provenit din rândul acestora și au avut o situație materială bună. Prin urmare, un studiu privitor la meșterii tipografi va conduce la descoperirea unei categorii de oameni culti și înstăriți, și nu a unor meșteșugari obișnuiți.

Marilor personalități ale tiparului românesc le-au fost consacrate studii monografice, dar categoria meșterilor tipografi nu a constituit subiectul unei cercetări sistematice¹. În cele ce urmează, vom schița trăsăturile caracteristice ale meșteșugului, nivelul cultural și situația economico-socială a meșterilor tipografi din Țara Moldovei. Deși tehnica și organizarea atelierelor tipografice a fost unitară în Țările Române și în spațiul medieval înconjurător, de care cel moldovean, și, în general cel românesc, nu poate fi despărțit, precizăm că vom limita cercetarea asupra Țării Moldovei în perioada cuprinsă între apariția tiparului și sfârșitul deceniului trei al secolului al XIX-lea. Menționăm, de asemenea, că cercetarea de față îi privește, în primul rând, pe conducătorii atelierelor și pe tipografii renumiți ai perioadei, și mai puțin pe lucrătorii obișnuiți. La sfârșitul materialului vom anexa lista cronologică a lucrătorilor din tipografiile Țării Moldovei înregistrați pe parcursul cercetării.

Studiul se bazează pe analiza izvoarelor narrative², a colecțiilor de documente³, a însemnărilor de pe cărți și a documentelor de arhivă. Au fost consultate lucrări de istorie economică, a cărții, a tiparului, a bisericii și a școlii și au fost sintetizate informații răspândite în numeroase studii privitoare la aspecte particulare ale acestora. Obligatoriu pentru întocmirea temei propuse a fost studiul cărților tipărite în Țara Moldovei, în prefete sau postfete, de regulă, fiind numiți cei care au contribuit la realizarea lor. Având în vedere destinația lucrării, ne-am limitat la informațiile cuprinse în *Bibliografia românească veche*, vol. I-IV (1904-1944), realizată de Ioan Bianu, Nerva Hodoș

¹ O încercare de sinteză asupra subiectului îi aparține lui N. Iorga, *Vechiul meșter de tipar*, în „Neamul românesc”, 1919, nr. 156-161. O bibliografie cuprinzătoare asupra unor personalități ecleziastice implicate în activitatea tipografică a întocmit Mircea Păcurariu, în *Dictionarul teologilor români*, București, 1996. Primul tipograf mircean proprietar de atelier din Țara Moldovei, Duca Sotiriovici, a fost studiat de C.A. Stoide, în AIIAI, 1984 și de către noi, în „Cercetări istorice” (Serie nouă), XVI, 1997. Un alt tipograf renumit, Mihail Strelbițchi, a fost analizat încă din 1905 de Emile Picot, *Notice bibliographique sur le protopope Mihail Strelbițchi*, Paris, informațiile sale fiind reluate de Dimitrie Dan, în *Protopopul Mihail Strelbițchi. (Schiță biografică și bibliografică)*, „Candela”, Cernăuți, 1912. Analiza vieții și activității lui Mihail Strelbițchi a fost reluată și de noi, în *Un tipograf moldovean din secolul al XVIII-lea: Mihail Strelbițchi*, în „Ion Neculce” (Serie nouă), II III, 1996-1997.

² *Cronica Ghiculeștilor*, Ediție îngrijită de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, 1965.

³ E. Hurmuzachi, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XV, Supl. 2; N. Iorga, *Studii și documente privitoare la istoria românilor*, vol. I-II, VI, VII, vol. XIV, 3 (*Documente grecești*); Idem, *Scrisori și zapise de meșteri*, București, 1925; Theodor Codrescu, *Uricariul*, vol. X și XX.

și Dan Simonescu, după care se face identificarea tipăriturilor, dar, pentru a se evita supradimensionarea acesteia, am renunțat la trimiterile bibliografice.

În momentul apariției imprimeriei cu litere mobile, tipograful era un meșter care realiza singur (sau ajutat de un număr redus de ucenici) întregul proces de lucru: turnarea literelor, gravura, prepararea cernelii, tot el făcând imprimarea propriu-zisă și corectura. Fenomenul a existat și în Țara Moldovei, în secolul al XVII-lea, dar, pe măsură ce activitatea tipografică s-a dezvoltat, a apărut separarea operațiilor tehnice (zețarul culegea textul și, uneori, făcea corectura, era deci „diorthositor” sau „prubar”, drugarul mânua teascul, iar pilcarul ungea cu pelca, adică aplica cerneala pe textul cules de zețar și participa la unele operațiuni auxiliare). Deja, la mijlocul secolului al XVIII-lea, într-un document din 1747, se menționa imperativ: „Când va lucra un teasc să fie un zățar, un drugar și un pelcar, iar când vor lucra două teascuri, să fie aceștia îndoiiți (adică șase)”⁴. Acestea sunt operațiunile de bază dintr-o tipografie, menținute până de curând, dar în atelierul medieval mai existau: turnătorul, pilitorul și curățitorul de slovă, pisătorul de chinovar și câțiva lucrători necalificați. Din punctul de vedere al numărului de lucrători și a organizării muncii, în secolul al XVIII-lea, tipografia făcea parte din categoria manufacturilor⁵. Tehnica tipografică și organizarea atelierelor au fost aceleași pe întreg teritoriul românesc, datorită legăturilor cultural-economice și a circulației permanente a tipografilor.

Deși meșteșugul tipografic a fost adoptat cu întârziere în Țara Moldovei în comparație cu celelalte Țări Române, desigur că unii meșteri l-au cunoscut înainte de a fi fost practicat efectiv aici. Este cunoscut cazul lui Filip Moldoveanul, care a activat în tipografia de la Sibiu, încă de la mijlocul secolului al XVI-lea. Nu știm unde a deprins Filip Moldoveanul meșteșugul tiparului, dar studiul comparativ al tipăriturilor cu caractere chirilice ale lui Macarie de la Tîrgoviște și al celor imprimate de Filip Moldoveanul demonstrează că cel din urmă a turnat litere de rând noi și a săpat clișee de lemn noi pentru tipăriturile sale⁶. Deci, Filip Moldoveanul a cunoscut operațiunile tehnice principale presupuse de imprimarea unei cărți. De asemenea, datorită unității culturale ortodoxe, încă de la începutul activității tipografice, în atelierele de la Moscova, Liov și Kiev au lucrat meșteri din Țara Moldovei⁷. În plus, unii domni au patronat apariția cărților sau au sprijinit funcționarea unor ateliere tipografice din afara hotarelor țării. Amintim doar cazul lui Miron Barnovschi, care, la începutul secolului al XVII-lea, a susținut financiar tipografia Frăției Ortodoxe din Liov, și al lui Moise Moghilă, care s-a îngrijit de imprimarea unor cărți pentru Țara Moldovei. Se pare că Miron

⁴ Ioan Tanoviceanu, *Tocmala tipografulor care s-au așezat să tipărească cărți acum la luna Mart 25 leat 7255 <1747>*, în „Arhiva”, anul VIII, nr. 11-12, 1897, p. 707-708; N. Iorga, *Scrisori și zapise de meșteri*, p. 17.

⁵ Constantin Șerban, Ștefan Olteanu, *Meșteșugurile în Țara Românească și Moldova în epoca medievală*, București, 1969, p. 286.

⁶ Demeny Lajos, Lidia A. Demeny, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea*, București, 1986, p. 58-61.

⁷ Ioan Teodorov, primul tipograf de la Moscova (1564), care a imprimat și *Biblia* de la Ostrog (1581), a adunat manuscrise în Țara Moldovei și chiar a locuit o vreme la Suceava (T. Bodoșogae, *Din istoria bisericii ortodoxe de acum 300 de ani. Considerații în legătură cu sinodul de la Iași*, Sibiu, 1943, p. 124-125; Ștefan Ciobanu, *Din legăturile culturale româno-ucrainiene: Ioanichie Galcatovschi și literatura românească veche*, AAR, Măm. sęcț. lit., Sēria III, Tom. VIII, mem. 8, 1938, p. 15). Frații tipografi Berândă din Ucraina (Pamvo, autorul unui dicționar slavo-ucrainian, autor de versuri, gravor și Ștefan), erau români originari din Bucovina (Ștefan Ciobanu, *op. cit.*, p. 15-16).

Barnovschi a încercat, chiar, cu ajutorul unui ucrainian, Andrei Skulski, să înființeze o tipografie la Iași⁸.

Meșteșugul tiparului a fost adus în Țara Moldovei în secolul al XVII-lea de meșteri trimiși de mitropolitul Petru Movilă⁹, dar, alături de ei au lucrat și localnici. Ipoteza este susținută de practica vremii, orice meșteșug medieval învățându-se sub îndrumarea unui meșter¹⁰, tipăritul cărților neputând face excepție de la regulă, de schimbul permanent de tipografi între diverse centre culturale și de documente. Tocmai în calitate de fost conducător al atelierului din Lavra Pecerska, a fost adus la Iași Sofronie Pociatki și numit conducătorul tipografiei de la mănăstirea Trei Ierarhi¹¹.

Granițele politice ale vremii nu au constituit obstacole pentru legăturile economice și culturale românești și pan-ortodoxe. Circulația cărturarilor era intensă, atât în cele trei Țări Române, cât și în afara acestora. La mijlocul secolului al XVI-lea, primul tipograf român din Transilvania, Filip, care a lucrat la Sibiu, între anii 1544 și 1553, era originar din Țara Moldovei. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, mitropolitul Dosoftei, pentru a tipări *Dumnezeiasca liturghie*, Iași, 1679, l-a adus la Iași pe Vasile Stavnițchi, rudă cu Simion Stavnischi, șeful tipografiei din Uniev. La sfârșitul secolului al XVII-lea, ieromonahul Mitrofan mărturisește că a fost și el nevoit să călătorească pentru a învăța meșteșugul tipografic¹², activitatea sa vastă desfășurându-se, apoi, succesiv la Iași, București și Buzău. La fel, un ucenic al său, Chiriac Moldoveanul, după ce a lucrat un timp în tipografia din București, unde este menționat în *Liturghia* din 1680 și în *Evanghelia* din 1682, a plecat la Alba-Iulia, unde a imprimat, împreună cu Ioan Zoba din Vinț, *Rînduiala diaconstvelor* în 1687 și *Molitvelnicul* în 1689. De acolo a plecat la Sibiu, unde a tipărit *Ceaslovul* din 1696. Un alt ucenic al lui Mitrofan, Gheorghe valahul, a lucrat la tipografia ortodoxă din Liov¹³. În secolul al XVIII-lea, Barbul Bucureșteanul a lucrat în atelierele de la Episcopia Rădăuților și de la Mitropoliile din Iași și din București. Tipograful ardelean Ioan Simionovici a lucrat la Iași, pentru mitropolitul Iacob Putneanul, iar *Evanghelia* de la Blaj, din anul 1765, a fost tipărită de „Sandul tipograful den Iași sin Ieremia tipograful i Petru Râmnicianul Popovici <i> cu Ioan Rîmnicianul”¹⁴. Pentru că nu avea imprimerie proprie, patriarhul Silvestru al Antiohiei a adus la Iași zețari arabi (diaconul Gheorghe din Alep și Mihail Dimitrie Bezi de lângă Tripoli) care au cules textul pentru *Cartea arbitrul adevărului*, Iași, 1746. La începutul secolului al XIX-lea, tipografii Ignatie și

⁸ Ștefan Ciobanu, *op. cit.*, p. 16.

⁹ N. Iorga, *Tipografia la români*, în vol. *Scieri despre artă*, București, 1968, p. 159; Idem, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, București, 1904, p. 148; G. Bezviconi, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse (din cele mai vechi timpuri până la mijlocul secolului al XIX)*, București, 1962, p. 73; Petre P. Panaintescu, *Petru Movilă, Studii*, ediție îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Szikely, București, 1996); Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană. (Secolele XVII-XIX)*, București, 1985, p. 85-86.

¹⁰ S-au păstrat numeroase acte despre meșteri chemați în Țara Moldovei nu numai pentru efectuarea unor lucrări, ci și pentru a-i învăța meșteșugul lor pe cei de aici. Oferim doar un singur exemplu din timpul lui Vasile Lupu, domnul care a introdus tiparul în Țara Moldovei. Pentru a construi biserica Trei Ierarhi din Iași, acesta a cerut din Transilvania, de la Bistrița, „un meșter de țigle, numai să fie aici și să dea îndrumări la ai noștri”; (E. Hurmuzachi, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XV, Supl. 2, p. 1092; în continuare: Hurmuzachi, *Documente*).

¹¹ Vezi *supra*, nota 9.

¹² În prefața *Octoihului* tipărit la Buzău în anul 1700.

¹³ Petre P. Panaintescu, *Petru Movilă*, p. 44.

¹⁴ T.G. Bulat, „Tipărițele” moldovenesti de carte bisericeasca de la Mitropolitul Varlaam la Mitropolitul Veniamin Costiachi (1641-1803), în *MMS*, XLVII, 1971, nr. 5-6, p. 356.

Sofronie de la mănăstirea Neamț au deprins meșteșugul pe lângă Mihail Strelbițchi, iar Gherontie conducătorul tipografiei între anii 1807 și 1832, a învățat meseria la Iași. La 1832, el a plecat la Episcopia Buzăului iar de acolo, la Mitropolia Bucureștilor¹⁵.

Ipoteza cu privire la moldovenii care au lucrat sub îndrumarea lui Sofronie Pociatki este susținută și de un document din 9 februarie 1676, scris de Stratul „fost tiparnic”¹⁶, care a lucrat, probabil în tipografia de la Trei Ierarhi, între anii 1642 și 1646. Există o presupunere conform căreia, gravorul Ilie Anagoste care a lucrat și în tipografia de la Trei Ierarhi, ar fi fost român¹⁷. Este posibil, de asemenea, ca el să fi colaborat cu monahi de la mănăstirile Neamț și Secu, cunoscuți pentru bogata lor tradiție culturală¹⁸.

Creatorul școlii tipografice din Țara Moldovei a fost ieromonahul Mitrofan, primul meșter tipograf care a executat toate operațiile tehnice necesare imprimării unei cărți: a construit singur un teasc tipografic, a gravat matrițe și a fost corector¹⁹. Ca un adevărat meșter, Mitrofan a avut numeroși ucenici: la Iași, în tipografia mitropolitului Dosoftei, i-au fost ucenici Ursul, Nicolae, Andrei și Chiriac Moldoveanul, (care, ulterior, a fost și turnător de litere în tipografia de la Alba Iulia²⁰). Există o ipoteză (pe care nu o acceptăm), conform căreia, ucenicul Andrei ar fi Antim Ivireanul²¹. În orice caz, în următoarea etapă a vieții sale, în Țara Românească, Mitrofan a colaborat cu Antim Ivireanul și cu Ioanichie Bacov și i-a inițiat pe Mihail Ștefan (care a plecat să lucreze ca tipograf în Georgia) și pe viitorul episcop de Buzău, Damaschin²². La Iași, ieromonahul Mitrofan a înființat și tipografia patriarhală de la mănăstirea Cetățuia, unde a tipărit cărți în limba greacă destinate creștinilor ortodocși din Orient. Observăm că meșteșugul tipografic se transmitea din generație în generație²³. În secolul al XVIII-lea, meșteșugul tipografiei a căpătat,

¹⁵ Ioan Ivan, „Ascultăr” călugărești în secolul al XIX-lea la mănăstirea Neamț, în MMS, XXXV, (1959), nr. 7-8, p. 435; (în continuare: Ioan Ivan, „Ascultări” călugărești).

¹⁶ A.N. București, A.N. MMD CXCI/93.

¹⁷ Dragoș Morărescu, *Ilie Anagoste the xylographer of Petru Movilă and Vasile Lupu*, în „România Today”, nr. 7, 1982.

¹⁸ Athanasie Popa, *Cazania lui Varlaam, 1643*, Timișoara, 1944, p. 26.

¹⁹ Elena Chiaburu, *Tehnică și organizare tipografică în Țara Moldovei*, „Cercetări istorice” (Serie nouă), 1998, p. 228 și 239. Informații referitoare la munca de corector a lui Mitrofan se găsesc la Hurmuzachi-Iorga, *Documente*, vol. XIV, 3, p. 138-139, LXXXIX. Vezi și studiul lui Alexandru Andriescu, *Locul Bibliiei de București în istoria culturii, literaturii și limbii române literare*, în *Monumenta linguae dacoromanorum: Biblia, 1688*, Paris: Genesis, Iași, 1995, p. 7-47.

²⁰ În *Rînduiala diaconstvelor* din 1687, este menționat ca „turnător și tipograf”.

²¹ Dragoș Morărescu, în *O nouă ipoteză cu privire la Antim Ivireanul*, în „Cîntarea României”, nr.2, 1983, p. 41-42, presupune, fără să ofere nici un argument verosimil, că acel Andrei menționat în vol. II din *Viețile Sfinților*, imprimate la Iași, între anii 1682 și 1686, trebuie identificat cu viitorul Antim Ivireanul. El ar fi fost trimisul patriarhului Dositei al Ierusalimului la Iași, între anii 1680 și 1682, cu manuscrisele unor cărți pe care ieromonahul Mitrofan le-a imprimat în tipografia greacă de la mănăstirea Cetățuia. Când Mitrofan a plecat la București, în 1686, Andrei l-ar fi însoțit, iar ulterior, devenit Antim, i-a succedat la conducerea tipografiei de acolo. Ipoteza a fost preluată și de GH. Părnuță și Nicolae Andrei, în *Istoria cărții, presei și tiparului din Oltenia*, Craiova, 1994, p. 91, nota 1. Observăm, însă, că ucenicul Andrei este menționat ca lucrător în tipografia Mitropoliei Țării Moldovei, aflată în subordinea mitropolitului Dosoftei, și nu în cea de la Cetățuia, înființată de Mitrofan la cererea patriarhului Dositei. De asemenea, în nici una din cărțile imprimate de Mitrofan la Cetățuia nu există vreo menționare a lui Andrei, ceea ce subrezește serios ipoteza lui Dragoș Morărescu.

²² Anton I. Popescu, *Episcopul Mitrofan al Hușilor*, în MMS, XLV, (1969), p. 503-504; Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. 2, București, 1981, p. 174.

²³ O mențiune imperativă în acest sens îi aparține mitropolitului Antim Ivireanul, care „las-ă cu blestem <...> să aibă datorie tipografal să învețe meșteșugul tipografiei unul după altul, ca să nu piară acest meșteșug din țară, nici să se părăscască lucrul cărților” (Antim Ivireanul, *Așezământul pentru tipografie*, în: *Opere*, București, 1972, p. 336; (în continuare: *Așezământul lui Antim*).

uneori, un caracter familial. Astfel, tipograful Ieremia Marcu din Iași a transmis meseria fiului său Sandu, un meșter apreciat în epocă și care, la rândul lui, a organizat tipografia de la Episcopia Rădăuților, împreună cu Grigore Stan Brașoveanul și a contribuit la refacerea tipografiei Mitropoliei din Iași și a celei de la Blaj. Mihail Strelbițchi a lucrat alături de fiul Policarp și de ginerele Simion Isoteschi²⁴. Dacă tipograful era cleric, deprinderea meseriei constituia una dintre „ascultările” specifice vieții monahale²⁵.

Ținând seama de cele expuse mai sus, considerăm necesară discutarea problemei referitoare la modul de învățare a meșteșugului de tipograf, deoarece, în numeroase lucrări consacrate istoriei învățământului românesc, există afirmații conform cărora, în perioada analizată, în Țările Române au existat școli în care se învăța meseria de tipograf. Din cauza necunoașterii structurilor medievale, conjugată cu lectura superficială a unor documente, cele mai multe dintre aceste afirmații pornesc de la coincidența că tipografi renumiți au fost și conducători de școli sau de la faptul că unele școli funcționau pe lângă mănăstirile în care existau și ateliere tipografice. Astfel, știind că, în Țara Românească, Meletie Macedoneanul a fost atât egumenul mănăstirii Govora, cât și conducătorul tipografiei și al școlii întemeiate acolo de către domnul Matei Basarab, Gh.T. Ionescu afirmă, în mod eronat, că la mănăstirea Govora a existat „o școală pentru învățătura copiilor și a tipografiei, pentru a pregăti astfel tipografi. E, poate, prima școală de acest fel la noi, și se înțelege că înființarea ei era în legătură cu reintroducerea tiparului <...>. Școala de care este vorba urma să asigure cu cadrele necesare lucrul tipograficesc și fără doar și poate că aici vor fi învățat meșteșugul tiparului vreunii dintre cei care au lucrat chiar cărțile ieșite din tipografia Govorei²⁶. Argumentul l-ar constitui un document din 9 august 1636, prin care patriarhul Theofan al Ierusalimului întărea un hrisov anterior al domnului Matei Basarab. Lectura atentă a actului respectiv arată, însă, doar că Matei Basarab îi oferea egumenului-tipograf Meletie 1000 de galbeni pentru a aduce dascăli și tipografi, care să tipărească și să copieze cărți și să înființeze o școală în care, cei care vin, să învețe scrierile sfinte și „din toată știința de până acum a oamenilor”²⁷, fără a spune nimic despre învățarea meseriei de tipograf. Interpretarea fantezistă dată de Gh.T. Ionescu aceluși document a fost preluată fără verificare și repetată cu obstinație în destule lucrări²⁸. O afirmație nefondată se referă la o „o școală pentru învățarea meșteșugului tipografic <care> trebuie să fi fost la biserica Sf. Nicolae din Iași, mai ales în timpul mitropolitului Dosoftei²⁹. De asemenea, credem că atunci când se

²⁴ N. Iorga, *Tipografia la Români*, p. 216; Idem, *Vechiul meșter*, nr. 158. Mircea Tomescu, *Arta tiparului românesc în secolul al XVIII-lea*, în „Poligrafia”, 3(11), 1966, p. 29-32; Elena Chiaburu, *Un tipograf moldovean din secolul al XVIII-lea: Mihail Strelbițchi*, în „Ioan Neculce”, (Serie nouă), II III, 1996-1997, p. 82.

²⁵ În anul 1803, Gherontie de la mănăstirea Neamț a fost dat la „ascultare” la tipografia Mitropoliei din Iași ca să învețe meseria (Ioan Ivan, „Ascultări călugărești”).

²⁶ Gh.T. Ionescu, *Contribuții la cunoașterea așezământului cultural medieval Govora, județul Vâlcea, „Buridava”*, 1972, p. 119-121.

²⁷ *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului București*, vol. IV (1633-1639), București, nr. 821, p. 379.

²⁸ Nicolae Andrei, Gheorghe Pârnuță, *Istoria învățământului din Oltenia*, vol. I, Craiova, 1977, p. 87 și 88; Idem, *Istoria cărții, presăii și tiparului din Oltenia*, Craiova, 1994, p. 77; Costea Marinouiu, *Istoria cărții vâlcene, secolul XVII-XVIII*, Craiova, 1981, p. 130; Ștefan Pascu (red. resp.), *Istoria învățământului din România*, vol. I, București, 1983, p. 146.

²⁹ Ștefan Pascu (red. resp.), *Istoria învățământului din România*, vol. I, București, 1983, p. 146.

vorbește despre școala tipografică de la mănăstirea Neamț³⁰, trebuie avut în vedere, de fapt, curentul cultural din care face parte activitatea tipografică desfășurată acolo la începutul secolului al XIX-lea, și nicidecum acea instituție în care profesorii predau unor elevi noțiunile de bază ale meseriei de tipograf. Tributară lipsei de cunoaștere atât a epocii medievale, în general, cât și a subiectului abordat, este și aserțiunea conform căreia, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, în unele școli din Țările Române se făceau lecții practice de cules litere³¹. Asemenea exerciții erau imposibil de făcut, deoarece litera de tipar era scumpă și se obținea destul de greu. Amintim doar că, în schimbul câtorva garnituri de litere primite de la Tipografia Frăției ortodoxe din Liuv, domnului Țării Moldovei Vasile Lupu i s-a cerut să acopere biserica acesteia cu plumb³². Cunoașterea perioadei cuprinse între secolul al XVII-lea și primele trei decenii ale secolului al XIX-lea, coroborată cu studiul evoluției meșteșugurilor și a istoriei învățământului, indică fără echivoc faptul că orice meșteșug, deci și cel tipografic, se însușea doar în atelier, sub îndrumarea unui meșter.

Datorită faptului că au activat pentru Biserică și Curtea domnească, tipografuli au fost atât clerici cât și mireni. Deși unii cercetători mai vechi consideră că laicii încep să lucreze în tipografii abia în secolul al XVIII-lea³³, studiul cărților imprimate în Țara Moldovei și a documentelor, probează implicarea lor și în atelierele secolului al XVII-lea. Astfel, la Iași, îi cunoaștem pe Stratul tipograf, pe Stancu faurul, probabil un meșter țigan, gravor al matrițelor pentru *Liturghia* din 1680, și pe Ursul, ucenicul lui Mitrofan la imprimarea *Liturghiei* din 1680, a *Molitvenicului* din 1681, și a volumului 2 din *Viețile Sfinților*, în 1682. Așa cum sugerează numele, este posibil ca și Dimitrie Pădure, tipograf la mănăstirea Cetățuia, să fi fost tot mirean. În secolul al XVIII-lea, tipografuli mireni devin doar mai numeroși în comparație cu secolul anterior. La mijlocul secolului, la Iași, apare și primul tipograf mirean din Țările Române cu atelier propriu, Duca Sotiriovi.

Deși meseria de tipograf a fost în primul rând masculină, în Țara Moldovei a existat o anume „Anna Doroficeovna Leatavova Marșalkova staro dubovsca” care a participat la imprimarea *Vieților Sfinților*, Iași, 1682, „și s-au răposatu în Țara Leșască în 7194 <1685>³⁴.

Meșteșugul tipografic s-a dezvoltat asemănător meșteșugurilor epocii, dar, spre deosebire de ceilalți meșteri, în perioada analizată, tipografuli nu s-au asociat într-o breaslă. Deși s-a presupus că explicația ar consta în nivelul lor cultural ridicat³⁵, credem că asocierea a lipsit din alte motive, care decurg atât din specificul breslelor, cât și din cel al activității tipografice. Pe de o parte, breslele au fost asociații de patroni (meșteri sau negustori), producători sau distribuitori ai acelorași bunuri. Ele s-au constituit ca asociații cu caracter economic, pentru a elimina concurența necloială, dar au avut un caracter mult mai complex, îndeplinind atribuții administrative, fiscale sau sociale și având o

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Nicolae Andrei, Gh. Pârnuță, *Istoria învățământului din Oltenia*, vol. I, Craiova, 1977, p. 99 și 114.

³² Petre P. Panaitescu, *Petru Movilă*, p. 70.

³³ N. Iorga, *Tipografia la români*, p. 216; idem, *Vechiul meșter*, p. 158.

³⁴ Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, vol. I, 1904, p. 246; (în continuare: BRV).

³⁵ „Acei tipografi au disprețuit termenul de breaslă, neprimind în nici un chip să fie cuprinși într-una ca oricare alta. <...Ei> se considerau ca un fel de aristocrație; meșteșugul era înălțat așa de sus, încât stătea alături de cărturărie și se confunda chiar cărturăria cu arta tipografică. <...> Tipografuli erau legați între sine nu ca breaslă, ci ca oameni, și nu ca oameni care întrebuițau vremea ca să facă un lucru material, ci ca suflete închinat unci misiuni” (N. Iorga, *Vechiul meșter de tipar*, nr. 150).

importantă latură religioasă. Pe de altă parte, în perioada analizată, în Țara Moldovei, meșterii tipografi au fost doar conducătorii atelierelor în care lucrau, fără a avea drept de stăpânire asupra lor. Ei nu puteau stabili ce anume să producă și nici nu au dispus de bunurile imprimate, astfel încât nu pot fi asimilați cu niște patroni. Patronajul asupra activității tipografice a aparținut Domniei și bisericii, noțiunea de patron al tipografiei suprapunându-se peste cea de producător de imprimate și se referă la Domnul și Mitropolitul țării. Aceștia determinau exercitarea meșteșugului, finanțau activitatea tipografică, stabileau modul de desfacere a tipăriturilor, dar nu se puteau asocia într-o breaslă.

Aspectul economic a fost secundar în activitatea imprimeriilor din Țara Moldovei, până spre mijlocul secolului al XVIII-lea, finalitatea producției tipografice fiind, în primul rând, culturală și politico-religioasă, iar tutela oficială excludea orice posibilitate de concurență³⁶, astfel încât nu era nevoie de măsuri de apărare. Primul tipograf cu atelier propriu din Țara Moldovei, Duca Sotiriovici, a apărut abia la mijlocul secolului al XVIII-lea. Cu toate că a acceptat comenzi particulare și s-a ocupat de desfacerea imprimatelor sale, Duca nu a putut concura monopolul autorității centrale asupra activității tipografice. La 1 ianuarie 1752, mitropolitul Iacob I. Pruteanul i-a convocat într-un sobor pe episcopii țării și pe egumenii mănăstirilor neînchinat, care au hotărât ca funcțiile eclesiastice importante să revină numai pământenilor, pentru a se înlătura, astfel, infiltrarea grecilor la conducerea Bisericii moldovene³⁷. Ținând cont de faptul că importanța atelierului tipografic se datora, în primul rând, raporturilor sale cu Biserica, trebuia, deci, ca tipografia să fie condusă de un ierarh, pământean în același timp. Hotărârea acelu sobor ar putea constitui o explicație pentru încetarea bruscă a activității tipografice a lui Sotiriovici în anul 1752, deși documentele indică prezența lui la Iași până în anul 1763³⁸. Probabil că lui Duca Sotiriovici, un grec din insula Thatos și un mirean, i-a fost luat privilegiul asupra activității tipografice, pentru a se restabili autoritatea eclesiastică și națională a Mitropoliei asupra tiparului.

³⁶ Unul din puținele cazuri de concurență neloială în domeniul tipografic s-a produs în Țara Românească, în deceniul patru al secolului al XVIII-lea. În 1740, tipograful Stoica Iacovici din București a furat din tipografia Mitropoliei două stampe cu care a tipărit niște antimise pe care a încercat să le vândă „pentru câștig”. Pentru greșeala sa, Stoica Iacovici a fost caterisit, iar pentru a evita în viitor asemenea fapte, precum și circulația în țară a unor obiecte de cult nesfințite, Mihail Racoviță a emis actele despre care s-a considerat greșit că au instituit cenzura în Țara Românească. Astfel, la 13 decembrie 1741, Domnul interzice tipărirea cărților bisericești fără știrea și aprobarea arhierului locului, cărțile imprimate până în acel moment urmând să fie mai întâi cercetate și apoi distribuite. În plus, Mitropolitul a fost însărcinat „să cerceteze cu amănuntul ca, unde va găsi vreo sculă, au slove sau verice ce au fost de mai înainte vreme la tipografia Sfintei Mitropolii, să le ia și să le ducă iar la urma lor, după cum au fost și mai-nainte” (Tit Simedrea, *Tiparul bucureștean de carte bisericească în anii 1740-1750*, în BOR, LXXXIII, (1965), nr. 9-10, p. 922-924 și 931). În anul următor, la 20 iulie 1742, s-a stabilit ca atelierul tipografic să funcționeze în incinta Mitropoliei sau a Episcopieiilor, sub supravegherea ierarhilor pentru ca „dreptul care-l aduce tipografia să fie dat Preasfinției Sale, care mai presus de toți ceilalți are a întâmpina și a îndrepta greutățile care vin asupra-i și se ivesc pentru el de fiecare dată, drept neînsușit întru nimic, de nici o persoană și supt nici un motiv, căci cel ce ar îndrăzni să smulgă Bisericii un drept strein lui este răspunzător în fața legii” (*Ibidem*, p. 930). Din analiza documentelor rezultă, de fapt, că Mihail Racoviță a urmărit doar să restabilească autoritatea Bisericii asupra tipografiei, încălcată de Stoica Iacovici și protejarea veniturilor furnizate de această activitate, fără să controleze conținutul tipăriturilor și fără să limiteze accesul la tipar. Excepția față de legislația vremii a constituit-o gestul lui Stoica Iacovici, nu măsura lui Mihail Racoviță. Cenzura domnească a fost înființată pentru o scurtă perioadă, abia de către Mihai Șuțu în 1784: Reaparitia cenzurii și instalarea ei definitivă, mai întâi pentru presă, apoi în producție și în comerțul cu cartea s-a produs în timpul ocupației ruse, în anul 1828 (Radu Rosetti, *Despre cenzură în Moldova*, I, în AAR, tom XXIX, (1907), mem. sect. ist., p. 1).

³⁷ Mircea Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române*, vol. 2, București, 1981, p. 356.

³⁸ Gh. Ghibănescu, *Sama visteriei Moldovei din 1763 (iunie decembrie)*, în „Ioan Neculce”, fascicula 5, 1925, p. 73.

Meșteșugul tipografic s-a dezvoltat simultan cu unele meșteșuguri înrudite, cum ar fi: legătura de carte, xilogravura, caligrafia. Prin urmare, în tipografii au lucrat și meșteri cu asemenea ocupații. Primul meșter tipograf din Țara Moldovei despre care știm sigur că a lucrat și în calitate de gravor, a fost Filip Moldoveanul, la mijlocul secolului al XVI-lea. În tipografia din Sibiu, a imprimat, în 1546, *Tetraevanghelul slavon* pentru care a executat și gravurile³⁹. Persoană cultă, Filip Moldoveanul, a fost, în același timp, gramatic și traducător pentru limba română la magistratului orașului Sibiu. În primul atelier tipografic înființat în Țara Moldovei, cel de la mănăstirea Trei Ierarhi din Iași, gravorul cel mai cunoscut a fost Ilie Anagnoste, despre care Dragoș Morărescu presupune că era român de origine⁴⁰. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, un gravor renumit a fost Damaschin Gherbest. Dragoș Morărescu consideră că numele său derivă „de la măiestria cu care săpa „gherbul”; stema: Gherb-est: Damaschin, Gravorul de steme”⁴¹. A început să activeze la Iași, colaborând cu Mitrofan la *Dumnezeiasca Liturghie*, Iași, 1683. A plecat, apoi, în Țara Românească, unde a lucrat *Evanghelia* din 1682, *Apostolul* și *Evanghelia* din 1683 de la București. Mai târziu, în vremea lui Iacob Putneanul, diaconul Ioan Semionovici a gravat pentru *Penticostarul* din 1753 „unul din cele mai frumoase frontispicii cu emblema Moldovei”, lucrat în mod „absolut occidental, cu vagi reminescente ale tipografiei muntene”⁴². Un gravor rafinat a fost Mihail Strebițchi⁴³.

Un zugrav de icoane devenit tipograf cunoscut a fost Ursul, ucenicul și apoi colaboratorul lui Mitrofan, atât la Iași, în atelierul mitropolitului Dosoftei și în cel de la mănăstirea Cetățuia, cât și la București (lucrând probabil în echipa de pregătire a *Bibliei* din 1688) și la Buzău. După moartea lui Mitrofan, Ursul a lucrat și la Tîrgoviște, fiind solicitat de mitropolitul Antim Ivireanul. Spre sfârșitul vieții s-a întors la Iași, ultima dintre gravurile sale fiind *Deisis*, în *Învățăture preoțești despre taine*, Iași, 1732, imprimate de către Ieremia tipograful⁴⁴. Dacă în aceste cazuri, meșteri cu diverse specializări au fost tipografi, au existat și câteva cazuri în care tipografi propriu-ziși au avut și alte preocupări, în primul rând, copierea cărților⁴⁵.

³⁹ Lidia Demeny, *Xilogravurile lui Filip Moldoveanul*, în SCIA, Seria Artă Plastică, 16 (1969), nr. 2, p. 229-241.

⁴⁰ Dragoș Morărescu, *Ilie Anagnoste the xylographer of Petru Movilă and Vasile Lupu*, în „Romania Today”, nr. 7, 1982, p. 35-36. Ipoteza este respinsă, însă de Cornel Tatai-Baltă, din cauză că ilustrațiile *Cazaniei lui Varlaam*, tipărită în limba română, ar fi însoțite numai de inscripții în limba slavonă (Cornel Tatai-Baltă, *Gravorii în lemn de la Blaj*, Blaj, 1995, p. 29).

⁴¹ Dragoș Morărescu, *Un xilograf moldo-vlah: Damaschin Gherbest stemarul*, în „Arta”, nr. 7-8, anul XXIX, 1982, p. 23-25.

⁴² N. Iorga, *Tipografia la români*, p. 215.

⁴³ N. Iorga îl considera „un spirit occidental, amator de cărți frumoase, elegant legate, de rafaelici îngherași grăsuți și dornici de a se juca până și cu insignele episcopale. Întreg secolul al XVIII-lea trăiește în gravurile acestuia menite mai degrabă lecturii distract a unei femei elegante decât a cuvioșilor călugări moldoveni... Alături de fiul său Policarp, el se amuză să ilustreze cu alegorii” cărțile (N. Iorga, *Tipografia la români*, p. 218-219).

⁴⁴ Dragoș Morărescu, *Xilografii epocii brâncovenești: Ursul zugrav*, în „Arta”, XXX, 1983, nr. 2, p. 26; Marina Ileana Sabados, *Ursul – un zugrav moldovean de la începutul secolului al XVIII-lea*, în SCIA, seria Artă plastică, 1982, nr. 2, p. 16.

⁴⁵ Un *Apostol* a fost copiat la Iași, de „Constantin Dascălul tipograful și fiii miei Necolaie și Iordachie Vâlcat 7249 <1741> iul(ic) 8 dni” (Mircea Păcurariu, *Manuscrise de la Episcopia Romanului și Hușilor*, în MMS, XII, nr.1-2, 1966, p. 111). Miscelaneul *Istoria risipirii Ierusalimului și Istoria etiopiceasca a lui Ildor* a fost copiat pentru „dum(i)sa(le) Constantin Paladie spăt(ar) mare în Tîrgul Neamțului, de mine <...> Andriotaxitul, dascal ot Neamț, tipograf. Leat 1782, iun(ie) 24” (Gabriel Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești pînă la 1800*, București, 1959, p. 5-6). Același „Andriotaxi(tul) dascăl și tipograf ot Neamț” a copiat și Miscelaneul teologic *Viața Sf. Alexe Omul și Dumnczeu și Minuni ale Maicii Domnului*, la 2 noiembrie 1784; (*Ibidem*, p. 6). În 1801, tipograful Gherasim de la mănăstirea Neamț traduce și copiază

Deși, în mod sigur, *salarizarea tipografilor de către stat* în Țara Moldovei este atestată documentar doar din cea de a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat (1741-1743)⁴⁶, făcând o analogie cu practica din Țara Românească, credem că procedura s-a aplicat chiar de la început. În prefața *Molitvenicului* tipărit la Cîmpulung, în 1635, Matei Basarab spune că, la înființarea tipografiei, meșterilor tipografi „le-am poruncit acolo a viețui, a se îmbrăca și a se folosi de darea orașului și în alte cheltuieli de meșteșug a o întrebuința”⁴⁷. În Țara Moldovei, în secolul al XVII-lea, „dajdea târgului” a fost o dare temporară și excepțională⁴⁸, dar, în logic credem că tipografii au fost plătiți tot din veniturile domnești, din fonduri create special în acest scop. Probabil că Nicolae Mavrocordat, în prima domnie (1711-1715), a procedat la fel. Conform *Cronici Ghiculeștilor*, în anul 1714, „clădind case la mănăstirea Sf. Sava, <el> a așezat acolo tipografia, unde în scurtă vreme s-a început tipărirea cărților. De asemenea, a adus și dascăli pentru limbile greaca veche și nouă, pentru slavonă și română și a orânduit cu plata cuvenită lor s-o primească în fiecare an din veniturile domnești <...>. Și le-a dat pe amândouă, atât școala cât și tipografia, în seama preafericitului patriarh ca să aibă grijă de chiverniseala lor”⁴⁹. Deși cronica nu menționează explicit dacă și tipografii urmau să fie plătiți împreună cu dascălii din veniturile domnești, desigur că așa s-a procedat. Atelierul de la mănăstirea Sf. Sava a fost patriarhal, dar patriarhii orientali veneau în Țările Române în primul rând pentru a primi ajutoare materiale și financiare. Prin urmare, este exclus ca patriarhul Hrisant Notara al Ierusalimului, care a coordonat activitatea tipografiei în acea perioadă să-i fi plătit pe Ieremia Marcovici și pe chir Constantin. Oricum, în mod sigur, la mijlocul secolului al XVIII-lea, tipograful a devenit un slujbaș plătit pentru munca îndeplinită, asemenea tuturor slujbașilor, eventualele comenzi primite din partea statului urmând să fie plătite separat.

La fel ca toți meșteșugarii medievali, și tipografii erau plătiți în bani și natură, bucurându-se totodată și de anumite privilegii fiscale. Plata în bani s-a făcut inițial în funcție de numărul de coli tipărite⁵⁰, dar, pe măsură ce activitatea tipografică s-a dezvoltat, ea s-a diferențiat⁵¹, ajungându-se ca, ulterior, să se facă un raport cu complexitatea operațiilor⁵². La începutul

un *Miscelaneu religios* (Olimpia Mitric, *Cartea românească manuscrisă din nordul Moldovei*, București, 1998, p. 88). *Învățăturile Sf. Efreim Sirul* (mănăstirea Neamț, 1818-1819) „s-au scris în sfîntul schit ot Vrancea în anul de la H(ristos) 1780, prin osteneala lui Ion tip(ograful), iară acum ieromanah Ilariia, care am scris” (Gabriel Ștrempel, *op. cit.*, p. 109-110).

⁴⁶ A.N. Iași, Documente, Pachet 360/2, f. 107, copie din 1816 de Theodor Gașpar diac de Divan în Condica Mitropoliei Moldovei.

⁴⁷ BRV, vol. IV, p. 185.

⁴⁸ N. Grigoraș, *Dărilor personale ale populației din Țara Românească a Moldovei și dările în bani pentru turcii de la întemeierea statului și până la reforma lui Constantin Mavrocordat (1359-1741)*, Extras din „Cercetări istorice” (Serie nouă), XI, 1980, p. 305; (În continuare: N. Grigoraș, *Dărilor personale*).

⁴⁹ *Cronica Ghiculeștilor*, Ediție îngrijită de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, 1944, p. 158.

⁵⁰ *Așezămîntul lui Antim*, p. 335-336.

⁵¹ *Tocmala tipografilor* din București, în anul 1747 prevede: „Cite coale va avea o carte care să va da în țipar, de va fi fără de chinavar să li se dea tipografilor pentru simbria lor cite un zlot de coală, iar de va fi un chinavar să li se dea cite un leu” (I. Tanoviceanu, *op. cit.*, p. 707-708; N. Iorga, *Scrisori și zapise de meșteri*, p. 17).

⁵² În anul 1749, în atelierul mănăstirii Colțea din București, pentru același număr de zile lucrate, doi meșteri tipografi și un corector au primit împreună „18 t(a)l(cri) bani 90” pentru fiecare coală imprimată, zețarul a primit 3 taleri, drugarul a primit 2 taleri, pilcarul a primit „un pol t(a)l(cri)” (un taler și jumătate), vârsătorul literelor a primit 1 taler (Simedrea, *op. cit.*, p. 936-937). Muncitorii necalificați erau plătiți cu luna pentru operațiile simple (*Ibidem*, p. 938-939; N. Iorga, *Scrisori și zapise de meșteri*, p. 22).

secolului al XIX-lea, activitatea tipografică devine stabilă astfel încât, în tipografia de la Chișinău lucrătorii erau plătiți anual⁵³. Cei mai bine plătiți erau meșterii, zețarii și turnătorul de litere. Plata în natură cuprindea alimente și materiale necesare lucrului: lumânări, clei, sfoară, lemne de încălzit⁵⁴. Un aspect important al modalităților de plată a fost acela că, alături de bani și alimente, tipografuli aveau dreptul să primească un număr de cărți⁵⁵.

În perioada analizată, mănăstirile au avut scutiri fiscale pentru un număr de meseriași, în schimbul serviciilor acestora. În timpul lui Vasile Lupu, mănăstirea Trei Ierarhi avea scutelnici, între care lucrătorii la fereedu⁵⁶, astfel încât, deși deocamdată nu avem informații documentare, putem presupune că și atelierul tipografic al mănăstirii avea scutelnici. Prima mențiune cunoscută în acest sens este din anul 1715 și se referă la tipografia de la mănăstirea Sf. Sava⁵⁷. Tipografului Duca Sotiriovici, adus la Iași în preajma anului 1740 de către Constantin Mavrocordat, i s-au oferit unele privilegii fiscale⁵⁸. La fel, la începutul secolului al XIX-lea, în anul 1804, mitropolitul Veniamin Costachi a adus la Iași 22 de oameni străini de peste hotar pentru a lucra la tipografie, care au avut facilități fiscale⁵⁹.

Tipografuli au fost prețuiți de societatea în care trăiau. Mulți tipografi clerici au urcat în ierarhia ecleziastică. Ieromonahul Mitrofan a fost, mai întâi, starețul mănăstirii Bisericieni, apoi episcop de Huși și de Buzău, în Țara Românească. Ucenicul său, Damaschin, a devenit episcop de Buzău, iar Teodor Ianovici (*Evanghelia*, Iași, 1741), a fost înaintat protopop de mitropolitul Nichifor tocmai pentru activitatea sa tipografică⁶⁰. Cosma Valahul ieromonah, după ce a lucrat în tipografiile din Iași s-a întors în Țara Românească, unde a fost egumen la mănăstirea Dealu, episcop de Buzău și apoi Mitropolit⁶¹. Tipograful Grigore de la Neamț, la începutul secolului al XIX-lea a devenit mitropolitul Grigorie al IV-lea al Țării Românești⁶².

⁵³ Const. N. Tomescu, *Tipografia duhovnicească exarhală din Basarabia*, în „Arhivele Basarabiei”, anul III, (1931), nr. 4, p. 264; (În continuare: Const. N. Tomescu, *Tipografia duhovnicească*).

⁵⁴ Simedrea, *op. cit.*, p. 921; I. Tanoviceanu, *op. cit.*, p. 17-18.

⁵⁵ *Așezământul lui Antim*, p. 335-336; I. Tanoviceanu, *op. cit.*, p. 707-708; N. Iorga, *Scrisori și zapise de meșteri*, p. 18; Const. N. Tomescu, *Tipografia duhovnicească*, p. 264.

⁵⁶ Nicolae Grigoraș, *Imunitățile și privilegiile fiscale în Moldova (de la întemeierea statului și pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea)*, Extras din „Revista de istorie”, tom. 27, nr. 1, 1974, p. 63.

⁵⁷ Nicolae Mavrocordat poruncește „la boieri și la toți slujbașii care veți umbla ori cu ce feliu de slujbă a Domniei mele aicea în tirgul leșilor <...> pentru Toader stolerul: iată că Domnia mea m-am milostivit și l-am iertat să fie în pace și în scuteală de ruptă, de bir și de alte de toate orînduilele cite vor fi pe alții în țara Domniei mele, nime întru nimica să nu-l învăluiescă, ce despre toți să aibă pace. Numai el va sluji ce va fi treabă lucrului la tipografie. Măcar de ar și da la vreun greu al țării alți stoleri, iar acesta tot nu va da. Că cine i-ar face val preste cartea Domniei mele, va fi la mare certare”; (Iorga-Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV, supl. 2, p. 1072).

⁵⁸ „Să fie scutit el cu toată casa lui <...>; așijdere să scutească 110 stupi de desetină și 250 oi de goștină <...> și opt oameni scutiți de tot birul ce ar fi pe alții, ca să-i fie numai pentru lucrul tipografiei. Așijdere și pentru cit plumb, stiglos și hîrtie va aduce pentru treaba tipografiei nici un ban vamă să nu dea” (A.N. Iași, *Documente*, Pachet 360/2, f. 107, copie din 1816 de Theodor Gașpar diac de Divan, în *Condica Mitropoliei Moldovei*).

⁵⁹ Acei lucrători urmau „să fie iertați și scutiți de tot birul visterici și de alte dări și havalele ce vor fi pe alți locuitori. Ei, niciodată, cit vor fi la slujba tipografiei, să nu fie supărați întru nimic, ca să-și caute cu toată odihna numai de lucrul acesta” (Constantin Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei*, București, 1888, p. 44-45).

⁶⁰ Ilie Minea, *O carte și două tipografii ieșene uitate*, în „Însemnări ieșene”, anul V, vol. XIII, nr. 3, 1940, p. 484-485.

⁶¹ Gabriel Cocora, *Episcopia Buzăului, o vatră de spiritualitate și simțire românească*, Buzău, 1986, p. 122.

⁶² Const. N. Tomescu, *Mitropolitul Grigorie IV al Ungrovlahiei*, Chișinău, 1927.

Provenind din rândurile categoriilor sociale înstărite, dar și mulțumită activității tipografice, meșterii tipografi mireni au avut uneori averi mari. Stratul „fost tiparnic” în atelierul de la Trei Ierarhi a cumpărat în 1676, o livadă contra „un bou de giug bun”⁶³, iar în 1678 o ocină „dreptu 28 lei”⁶⁴, ambele în satul Glodeni, ținutul Neamțului. La 15 februarie 1679, „Vasilie sãn Gãndea ot Glodeani și cu verii mei Istratie și Drăguna, feciorii mătușă-mea Nastasii”, vând partea lor „din moșe noastră Uliiana, pentru căci au cumpărat și Stratul întâi dintr-acest moș, partea Stratini”⁶⁵. Dispunând de bani, Stratul i-a plătit lui Vasile Curea din Borăști „niști dăjdi curtinești” de „11 ughi i pol”. Vasile Curea nu a înapoiat banii, Stratul a făcut apel la judecata lui Duca vodă și datoria a fost preluată de „Pãnteleiu ziat Crăciun Curia”, care s-a angajat „sã întorcu nește bani Stratului de Glodeani de pe o parte de ocină ci-au dat Stratul bani pentru socru-mieu Vasile Cură, optu galbeni și șa<să>sprădzăci potronici, bani buni, la dajde curteniască”, punându-și moșia zălog. Se fixează termenul pentru restituire „și apoi au așteptat și patru dzile, și banii tot n-au dat”⁶⁶. Prin urmare, în epocă, fostul tipograf făcea parte din rândul celor cu oarecare posibilități financiare.

La 28 iulie 1721, Irimia tipograful cumpără în Iași, o casă și două locuri alăturate, cu 40 de lei, de la Ivan fost mare căpitan⁶⁷. Deși tipograful Duca Sotiriovici avea, deja, o avere bună atunci când a sosit în Iași⁶⁸, în timp, aceasta a sporit: în 1754, a cumpărat o vie la Copou⁶⁹, în 1755, a primit ca dar de nuntă niște țigani de la marele logofăt Iordache Cantacuzino⁷⁰, în Catastiful Iașilor apare cu casă în mahalaua Feredeielor⁷¹, iar în Sama visteriei Moldovei pe anul 1763 (iulie-decembrie) este menționat cu doi scutelnici⁷². Duca tipograful s-a ocupat și el cu împrumuturile bănești, în 1754, în urma unui împrumut nerestituit, devenind stăpânul unei moșii în Codrul Iașilor, pe apa Vasluiului⁷³. Din asemenea motive, Nicolae Iorga l-a considerat un „negustor de tipar”, „lipsit de orice simț artistic”⁷⁴, care a încălcat tradițiile artei grafice moldovenești. Cu toate acestea, astăzi știm că Duca Sotiriovici a fost o persoană cu o cultură prețuită în epocă⁷⁵, fiind numit

⁶³ A.N. București, A.N. MMDCXCI / 93.

⁶⁴ N. Iorga, *Studii și documente*, vol. VI, p. 90.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 91.

⁶⁶ *Ibidem* p. 90.

⁶⁷ A.N. București, A.N. MDCXIX / 4.

⁶⁸ Știm că a adus cu sine tipografia proprie, „cu cheltuiala lui făcută” (A.N. Iași, *Documente*, Pachet 360/2, f. 107, copie din 1816 de Theodor Gașpar diac de Divan în Condica Mitropoliei Moldovei), dar cheltuielile necesare construirii unei instalații tipografice erau mari și nu puteau fi suportate decât de persoane înstărite.

⁶⁹ N. Iorga, *Studii și documente*, vol. I-II, p. 74.

⁷⁰ A.N. Iași, *Documente*, Pachet 360/4, f. 112.

⁷¹ I. Caproșu, M.R. Ungureanu, *Documente statistice privitoare la orașul Iași*, Iași, 1997, p. 63.

⁷² Gh. Ghibănescu, *Sama visteriei Moldovei din 1763 (iulie-decembrie)*, în „Ion Neculce”, fasc. 5, (1925), p. 73.

⁷³ A.N. Iași, *Documente*, Pachet 360/3, F. 108; Th. Codrescu, *Uricariul*, XX, p. 282.

⁷⁴ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VII: *Reformatorii*, p. 144; (în continuare: *Reformatorii*); Idem, *Tipografia la români*, p. 214.

⁷⁵ La 15 iunie 1755, Iordache Cantacuzino fost mare logofăt scria: „adeverim <...> că, avîndu trebuință de citeva istorii de învățături și alte ce ne-au trebuit a le scoate di pre cărțile grecești pre limba moldovinească, am pohtit pre dumnealui Duca Sotiriovici tipograf, de le-au scris și le-au tălmăcit; și la alte scrisori ce ne-au trebuit, grecești, tot dumnealui ne-au scris” (A.N. Iași, *Documents*, Pachet 360/4, f. 112). Cozma Valahul, colaboratorul lui Duca Sotiriovici, îi apreciază erudiția în prefața *Vactiriei, adică Cîrja arhieruasca*, una din marile lucrări juridice ale vremii: „Înțeleptul și învățatul în această trei limbi: elințește, latinește și moldovenește, dascălul grec de la Thasos, Duca Sotiriovici <...> cu carele dimpreună, de zi și de noapte ostenind, am proclitit, luînd scama lexurilor din cuvînt în cuvînt, pînă la sfîrșitul cărții; și pre rare locuri, unde s-ar fi întîmplat a se nimeri cite un lex rimlex sau elinesc, pre scurta limbă

în documentele interne, în mod alternativ, tipograf și dascăl⁷⁶. Duca însuși se considera „meșter și învățat”⁷⁷. Deși a avut însemnate avantaje de pe urma activității tipografice, Mihail Strelbițchi avea o oarecare avere încă înainte de a fi tipograf. Astfel, prin documentul din 20 mai 1757, el cumpăra un loc de casă cu ogradă de la Ioniță stolnicul cu 40 lei⁷⁸. Preot fiind, Mihail Strelbițchi a început să activeze mai întâi ca gravor și legător de cărți, pentru a ajunge în cele din urmă un tipograf renumit, urcând totodată în ierarhia ecleziastică pe treptele de protopop și apoi de exarh în Mitropolia Moldovei. Există opinii conform cărora Strelbițchi ar fi fost chiar locțiitorul mitropolitului Gavriil în timpul războiului ruso-austro-turc. Ceea ce știm sigur este doar că, în 1788, după moartea mitropolitului Leon Gheucă, rușii au numit ca „țitiitoriu de locul eparhiei Moldovlahiei” pe Ambrosie din Ecaterinoslav, care nu cunoștea limba și obiceiurile țării, astfel încât Strelbițchi a fost desemnat drept „informator și călăuz” al său. Din acel motiv, el s-a autointitulat „protopop al Moldovei, Țerii Românești și Basarabiei”⁷⁹. În plus, în anul 1792, împărăteasa Ecaterina a II-a a Rusiei i-a dat pământ la Dubăsari și pensie pentru serviciile făcute⁸⁰. În timp, averea tipografului a sporit, incluzând și țigani, conform zapisului mitropolitului Iacov Stamati din 16 august 1798, prin care acesta se obliga să-i dea lui Mihail Strelbițchi o țigancă în schimbul alteia pe care a luat-o din „clironomia lui Mateiu, nepotul de fecior Protoierului Mihail, pe care au căsătorit-o după un țigan al Mitropoliei”⁸¹. Deci, la 1798 protoiereul era o persoană relativ în vârstă, cu familie și cu o oarecare stare materială. Fiind știutori de carte, atunci când erau implicați în tranzacții comerciale, tipografii își scriau singuri actele⁸².

Conducătorii atelierelor tipografice erau persoane instruite, unii dintre ei fiind chiar erudiți și se aflau în relații culturale permanente cu învățații contemporani. Sofronie Pociățki a învățat la școala Frăției Ortodoxe din Kiev, a fost profesor de retorică la Colegiul înființat de Petru Movilă, iar în Țara Moldovei a fost și egumenul mănăstirii și directorul Colegiului de la Trei Ierarhi⁸³. Tipograful Mitrofan era un mare cărturar⁸⁴, cunoscător al celor trei mari limbi de cultură ale timpului: slavona, greaca și latina. După moda

moldovenească l-am împregiurat mai cu multe cuvinte, după cum și dumisale cu dreptul i s-au socotit și din multe lexicoane dimpreună l-am îndreptat” (C. Turcu, *Cărți, tipografi și tipografii din Moldova în secolul al XVIII-lea*, în vol. *Prima sesiune științifică de bibliologie și documentare*, București, 1957, p. 160-161.

⁷⁶ A.N. Iași, Documente, Pachet 360/4, f. 109-111.

⁷⁷ BRV, II, p. 77-78.

⁷⁸ Dan, *op. cit.*, p. 15-16; Codrescu, *Uricariul*, tom X, p. 60.

⁷⁹ N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. II, București, 1928, p. 183 și 186.

⁸⁰ „Protopopului moldovenesc Mihail Strilbițchi, pentru meritul serviciului lui făcut nouă în cursul trecutului război cu turcii, <...> să i se deie pământ în Dubăsari pentru domicilierea lui și să i se deie voie a face acolo o tipografie pentru tipărirea cărților, dându-i-se pensie anual cite 300 ruble din casieria Ecaterinoslavului” (I. Frățiman, *Studiu contributiv la istoricul mitropoliei Proilavia*, Chișinău, 1923, p. 45 și 342; Al. Ciurea, *Iacob Stamati*, Iași, 1946, p. 130).

⁸¹ *Creșterea colecțiilor Academiei*, no. XXXI-XLIII, 1920-1932, București, 1936, p. 157.

⁸² *Vezi zăpisele de cumpărătură ale Strătuului din Glodeni, din 9 februarie 1676* (A.N. București, A.N. MMDCXCI/9, despre care N. Iorga observă că a fost scris „foarte elegant”, în *Studii și documente*, vol. VI, partea a II-a, p. 90 și 23 martie 1679 (A.N. București, A.N. XLVII/184, m. 514). De la Mitrofan s-au păstrat două acte de cancelarie autografe, din 4 și 25 mai 1686, pe când era episcop de Huși (Doru Mihăescu, *Considerații asupra vieții și activității tipăritorului primei Biblii românești: Mitrofan, episcopul de Huși*, în MMS, LV, 1978, nr. 3-6, p. 322-323; Anton I. Popescu, *op. cit.*, p. 497).

⁸³ N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, p. 148; G. Bezviconi, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, p. 73; *Petru Movilă*, p. 54-55.

⁸⁴ În manuscrisul *Albiru*, din 1689, Mitrofan este numit de Nicola Gramaticul, „tipograful și sloveanul desăvârșit” (Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I, București, 1978, p. 303, nr. 1357).

vremii, Mitrofan a fost și autor de versuri ocazionale, fie de închinare la stema țării și la domn (*Evhologhion*, Buzău, 1701), fie de elogiere a mitropolitului (Învățătura preoților, Buzău, 1702). Lui i se datorează prima ediție critică din istoria tipografiei românești, *Dialog contra ereziilor* de Simeon al Tesalonicului. Volumul se distinge și prin eleganță tipografică, prin sobrietate și o bună adecvare a tiparului la text, cu numerotarea marginală a rândurilor din 5 în 5, aparat critic de subsol și, în final, sub formă de indice⁸⁵. Pentru a avea un instrument de traducere, Mitrofan îl îndeamnă pe logofătul de cancelarie al lui Constantin Brîncoveanu, Teodor Corbea, să alcătuiască un dicționar latin-român, *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*. Cuprinzând circa 34.000 de cuvinte, dicționarul lui Teodor Corbea este prima lucrare amplă de lexicografie alcătuită în Țările Române⁸⁶. De la Mitrofan se cunosc două traduceri efectuate din limba greacă: manuscrisul intitulat *Albina* și o colecție de *Sentințe religio-filosofice*⁸⁷. Conștient de importanța cărții în societate, în prefața *Psaltirii* tipărite la Buzău, în anul 1701, Mitrofan mărturisește că a realizat lucrarea deoarece lipsea din biserici, dar „și pe la școale pentru învățătura copiilor”⁸⁸. Mitrofan s-a aflat în relații permanente cu învățații epocii sale: mitropolitul Dosoftei al Țării Moldovei, mitropolitul Teodosie al Țării Românești, patriarhul Dositei al Ierusalimului, Antim Ivireanu, Nicolae Milescu spătarul, Șerban Cantacuzino, frații Șerban și Radu Greceanu ș.a. *Biblia de la București*, din 1688, imprimată și corectată de Mitrofan, este rezultatul unei asemenea colaborări culturale, sinteză a eforturilor intelectuale depuse de cărturari din cele trei Țări Române, timp de mulți ani. Prin cărțile imprimate în limba română, atât în Țara Moldovei (*Dumnezeiasca liturghie, Viețile sfinților, Molitvenicul de-nțele*), cât și în Țara Românească (*Pravoslavnica mărturisire și Mineiele* de la Buzău), Mitrofan a avut o contribuție importantă la introducerea limbii române în cult. De asemenea, prin cărțile de polemică religioasă în limba greacă, el a sprijinit ortodoxia, cu precădere cea sud-est europeană și orientală. Duca Sotiriovici cunoștea latina și greaca, făcea versuri⁸⁹, schimb de cărți cu străinătatea⁹⁰ și avea bibliotecă proprie⁹¹. Tipograful considera imprimarea cărților o datorie patriotică⁹².

⁸⁵ Gabriel Cocora, *Episcopia Buzăului, o vatră de spiritualitate și simțire românească* 3, Buzău, 1986, p. 96.

⁸⁶ *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, 1979, p. 216. De la episcopul Mitrofan, lexiconul va ajunge în posesia succesivului său, Damaschin, apoi în cea a fiului domnului Ștefan Cantacuzino, marele comis Radu, emigrat la Viena. Cumpărat de Inocențiu Micu-Klein, în 1847 manuscrisul se afla în proprietatea lui Timotei Cipariu (*Ibidem*).

⁸⁷ Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I, București, 1978, p. 303, nr. 1357; Gabriel Cocora, *Episcopia Buzăului, o vatră de spiritualitate și simțire românească*, Buzău, 1986, p. 293.

⁸⁸ BRV, I, p. 433.

⁸⁹ A scris versuri de închinare în câteva cărți imprimate de el: *Psaltirea* din 1743, *Triodul* din 1474, *Ceaslovul* din 1750 și *Slujba Sf. Timotei*, 1752, și versurile omagiale de la nunta fiicei domnului Constantin Mavrocordat cu Ioniță Racoviță, la 20 august 1749 (Ioan Bianu, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I, p. 645-646).

⁹⁰ *Psaltirea* din 1748 s-a aflat în posesia papei Benedict al XIV-lea (1740-1758), ajungând în Italia imediat după apariție (BRV, IV, p. 69).

⁹¹ Un exemplar din *Historiae romana libri*, vol. I, de Titus Livius Patavinus, tipărit la Veneția, în 1739, conține însemnarea: „din cărțile lui Duca Sotiriovici tipograful” (N. Georgescu Tistu, *Bibliografia literaturii române*, București, 1932, pl. VII). După cum observăm, cartea a fost procurată imediat după apariție.

⁹² În prefața *Psaltirii* tipărite în 1743, el spune: „are datorie fieștecarcel, veri cu ce mijloc ar pute să facă folos patriei lui <...>. Drept aceia dar, și eu <...>, măcar că nu-mi este patria Țara Moldovei, dar pentru că am ciștigat întru acest pământ <strein fiind> și cinsti și priință, cunosc că am aceiași datoric ce au și lăcuiorii cei adevărați. Deci, pentru ca să dau cătră dînsa un sămân de mulțămită, și neavind cu altu ce, am pus nevoiță de am tipărit accastă *Psaltire* <... și> nu voi lipsi <nici> de acmu înainte după puțința-mi pe ai mici den Hristos frați, tipărind cărți folositoare și de sufletc mintuitoare” (BRV, II, p. 78-79).

Mihail Strelbițchi a imprimat cărți al căror autor a fost chiar de el: primul *Calendar* din Țările Române, în anul 1789. Probabil că, pentru aceasta din urmă, a existat un tiraj mai mare și o parte din exemplare au fost difuzate separat, iar o parte au fost anexate volumului lui Toader Școleriul, *Lețione „adică arătare de gramatica rusească și moldovenească”*, dar cu titlul *Adunarea cuvintelor*⁹³. Receptiv la noutăți și bine informat, Mihail Strelbițchi a editat și primul ziar din Țările Române, „*Courier de Moldovie*”, în 1790, pentru a informa societatea moldoveană despre evoluția celor două mari evenimente europene ale momentului: războiul ruso-austro-turc și revoluția franceză, dar și despre evenimentele mondene locale⁹⁴.

Tipografi Mihail Strelbițchi și Gherontie de la mănăstirea Neamț au fost donatori de cărți unor biserici⁹⁵. De fapt, tipografi făceau parte dintr-un grup mai mare de cărturari (boieri și clerici), având legături cu autorii, cu traducătorii, cu artiștii gravori și chiar cu copiiștii ulterioari ai operelor lor. Apartenența tipografilor la asemenea cercuri culturale este dovedită și de prefețele cărților apărute în Țara Moldovei în perioada analizată. Astfel, în anul 1697, *Tilcuirea liturghiei*, a fost tradusă în limba greacă de Ieremia Cacavela, iar prefața a fost scrisă de hatmanul Lupu Bogdan, cumnatul domnilor Țării Moldovei Antioh și Dimitrie Cantemir și rudă cu cronicarul Ioan Neculce, care a supravegheat și lucrul în tipografie. În 1698, tot Lupu Bogdan s-a îngrijit de tipărirea cărții lui Dimitrie Cantemir, *Divanul sau Gilceava înțeleptului cu lumea*. Din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea implicarea boierilor în activitatea tipografică se manifestă sub formă de comenzi susținute financiar. Duca Sotiriovici a imprimat, în 1750, *Canonul Sf. Spiridon*, la cererea și cu cheltuiala marelui vornic Constantin Razul, (*Slujba Sfintului Timotei* cu cei ai boierului gramatic Iliășcu. Mihail Strelbițchi a tipărit în 1777, *Ceaslovul*, la comanda paharnicesei Ianica, fiica lui Radu Racoviță, fost mare logofăt etc.

Funcționarea tipografiei în Țara Moldovei fiind legată de nevoia de cărți a Bisericii ortodoxe, conținutul tipăriturilor impunea participarea unor persoane cu înaltă pregătire teologică. De regulă, traducătorii cărților imprimate au fost clerici, unii dintre ei desfășurând o activitate de traducere intensă⁹⁶. Au existat, totodată, și traducători proveniți din rândul slujbașilor statului, în primul rând al logofetilor. Astfel, *Pravila* lui Vasile Lupu, (Iași, 1646), a fost tradusă de Eustratie fost logofăt al treilea. Theofilact fost logofăt de vistierie a tradus *Despre lemnul sfintei cruci*, (Iași, 1759), iar Thoma al doilea logofăt a tradus *Alcătuire înaurită*, (Iași, 1771) și *Învățătura Ecaterinei a doua*, (Iași, 1773).

Fără excepție, „diorthositorul” oricărei tipografii era o persoană cultă și avea un rol însemnat în editarea vechilor cărți. El făcea ultima revizie a manuscrisului, de cele mai multe ori îndrepta textul, nu doar greșelile de

⁹³ Zamfira Mihail, *Gramatica românească a lui Toader Școleriul (Lețione, Iași, 1789)*, în „Studii și cercetări științifice”, (Iași), Filologie, anul XIV, fasc. 2, 1963, p. 167-168.

⁹⁴ Elena Chiaburu, *Un tipograf moldovean din secolul al XVIII-lea: Mihail Strelbițchi*, p. 86.

⁹⁵ Gheorghe Ghibănescu a găsit, în anul 1931, în biserica Sf. Nicolae Domnesc din Iași, *Minute* slavone pe lunile mai, septembrie și noiembrie, tipărite la Kiev, în anul 1750. avind pecetea:” ierei Mihail Strelbițchi dat. 1761” (Gh. Ghibănescu, *Biserica Sf. Nicolae Domnesc*, Iași, 1934, p. 44). Gherontie a dăruit mănăstirii Secu, „spre a sa veșnică pomenire”, *Prologul pe lunile decembrie, ianuarie și februarie*, imprimat de el în 1829 (Gherasim cucoșel, *M-rea Secu*, p. 28. nr. 6).

⁹⁶ Vezi în Anexă lista cărților traduse și tipărite de Gherontie și Grigorie de la mănăstirea Neamț, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea.

culegere și fixa ortografia⁹⁷. De regulă, corectorii erau și dascăli. Ioan Molibdos din Perint, corectorul tipografiei grecești de la mănăstirea Cetățuia, a fost notarul Marii Biserici din Constantinopol⁹⁸. Ieremia Cacavela, corectorul *Tomului dragostei*, (Iași, 1698), studiasse în Lipsca și Viena, se intitula „dascălul elin Bisericii răsăritene”, cunoștea elina veche, latina, ebraica și italiana. Bun cunoscător al Sfintei Scripturi și al filosofiei și maestru în predică, a fost și profesorul fiilor lui Constantin vodă Cantemir⁹⁹. La mijlocul secolului al XVIII-lea, un corector cu o activitate îndelungată a fost Evloghie, dascăl la școala slavonă din Iași, cel mai bun cunoscător al limbii slavone din Moldova vremii sale, autor al multor traduceri „frumoase și elegante” și unul dintre cei din urmă reprezentanți ai vechii culturi slavonești¹⁰⁰.

Trăind în legătură atât cu autorii de cărți cât și cu domnii, clericii înalți și boierii, meșterii tipografi erau întotdeauna la curent cu ideile epocii lor. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Mihail Strelbițchi a fost un adevărat spirit luminist, o persoană cu apetit intelectual și cu lecturi bogate, bun cunoscător al ideilor la modă în Europa vremii sale, astfel încât a imprimat niște „cărți ciudate, din cu totul altă direcție, hotărît apuseană”¹⁰¹ în raport cu ceea ce se tipărise până atunci în Țara Moldovei. În anul 1785, a tipărit primul *Calendar* din Țările Române, care conținea rețete de medicină umană și veterinară și diverse sfaturi practice. În *Curioznica și în scurt arătare* din același an, au apărut primele noțiuni de anatomie umană în limba română, în *Octoihul* imprimat în 1786 sunt cuprinse și sfaturi pentru cei care ar „vrea să se procopsească la Curtea Domnească”, iar în anul 1796 a tipărit tratatul lui Nicolae Mavrocordat *Contra nicotinei*. Asemenea publicații l-au determinat pe T.G. Bulat să vorbească despre „imixtiunea cam îndrăzneată a protoiereului Mihail Strelbițchi” și despre „buna tradiție românească ce se stricase pe timpul îndelungatei păstorii a mitropolitului Gavriil Callimachi”¹⁰². Legător de cărți, gravor rafinat și meșter tipograf cu o pasiune pentru tipar comparabilă cu aceea a mitropolitului Antim în altă vreme, dar și protopop, econom și exarh al Mitropoliei Moldovei, Strelbițchi avea pretenții de noblețe și blazon¹⁰³. Din punctul de vedere care ne interesează aici, încoronarea întregii sale vieți se regăsește în actul de donare a propriei instalații tipografice la mănăstirea Neamț. Donația a constituit actul de naștere al unui puternic centru tipografic la începutul secolului al XIX-lea, care, la rândul său, a dat un nou impuls activității tipografice de la București, prin eforturile marilor tipografi nemțeni Ghervasie, Gherontie, Grigorie și Constantie care au lucrat acolo.

Având contacte permanente cu patronii activității tipografice, meșterii tipografi s-au integrat în societatea înaltă. Duca Sotirovici a fost dascălul

⁹⁷ În prefețele unor cărți sunt menționați simultan „diorthositorul” și „prubarul”, ceea ce sugerează o distincție între cei doi meșteri. Este posibil ca „prubarul” să fie doar lucrătorul care citea „prubele”, adică textul cules de zețari.

⁹⁸ C. Erbiceanu, *Bărbați culti greci și români (1650-1821)*, Extras din AAR, seria II, tom XXVII, (1905), Mem. sect., ist., București, p. 17.

⁹⁹ Dumitru Stăniloaică, *Viața și activitatea patriarhului Dosoftei al Ierusalimului și legăturile lui cu Țările Românești*, Cernăuți, 1929, p. 35.

¹⁰⁰ N. Iorga, *Tipografia la români*, p. 215; idem, *Istoria bisericii românești*, vol. II, 45.

¹⁰¹ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VIII, *Revoluționarii*, p. 13.

¹⁰² T.G. Bulat, *Țiparnițele moldovenesti*, p. 359.

¹⁰³ N. Iorga, *Revoluționarii*, p. 14. Stema cu armele lui Strelbițchi constând din două stele, legate prin două linii curbe ce formează o semilună, din care iese o săgeată, nu avea nici un fel de justificare heraldică (George Oprescu, *Grafica românească în secolul al XIX-lea*, București, 1942, p. 123).

copiilor domnului Grigore Ghica al II-lea¹⁰⁴, a fost solicitat să facă versuri la o nuntă domnească și s-a înrudit cu marele logofăt Iordache Cantacuzino. Tipograful avea legături și cu reprezentanții altor culte religioase din Iași, între martorii care au fost de față când a cumpărat via de la Copou fiind și „frater Basilius Frenk, Ordinis Minorum Conventualium, missionarius apostolicus”¹⁰⁵. Relații strânse cu cărturarii epocii sale a avut și Mihail Strelbițchi, unele dintre ele materializate în lucrări artistice: în 1756 a gravat portretul lui Nicolae Mauroides, autorul *Mrejei apostolice* imprimate la Iași și a legat *Pomelnicul mănăstirii Putna*. În anul 1759 a legat *Lythiariul* schitului Doljești, iar câțiva ani mai târziu, *Ithica Ieropolitica* a lui Vartolomei Măzăreanu, apărută în 1764. Tot el a fost confientul politic al mitropolitului Leon Gheuca și apropiat al prințului Potemki¹⁰⁶. Tipograful Gherasim de la Neamț era colaborator apropiat al mitropolitului Veniamin Costache¹⁰⁷ etc.

Oameni informați, care călătoreau și aveau contacte diverse, tipograful s-au implicat în politică. Se pare că, pe ieromonahul Mitrofan, „păcatele sale politice îl siliră să părăsească țara după 1686”¹⁰⁸, fugind din Țara Moldovei odată cu mitropolitul Dosoftei. Filo-polon și filo-rus, partizan al războiului împotriva turcilor, a căzut în dizgrația domnului Constantin Cantemir și s-a refugiat în Țara Românească¹⁰⁹. Acolo, la un moment dat, domnul Constantin Brîncoveanu l-a trimis să poarte unele discuții politice, (împreună cu Cornea Brăiloiu mare ban și cu Mihai Cantacuzino mare spătar), la Focșani, cu trimișii lui Duca vodă domnul Țării Moldovei legate de problema extrădării unui grup de boieri moldoveni fugari din Țara Românească¹¹⁰. Cozma Valahul, în anul 1769, pe când era episcop de Buzău, s-a numărat printre semnatarii scrisorii adresate de boierii și unii clerici din Țara Românească prințului Repin, reprezentantul împărătesei Ecaterina a II-a a Rusiei, prin care se cerea atacarea Brăilei. Filo-rus, în anul 1770, când armatele țariste se retrag în Țara Moldovei, episcopul Cozma s-a refugiat la Iași odată cu trupele generalului Zametin. În vara anului 1774, fostul tipograf făcea parte din delegația Țării Românești condusă de mitropolitul Grigorie al II-lea, care mergea la împărăteasa Ecaterina a II-a a Rusiei să o roage „să-i mîntuie din robia turcilor”¹¹¹.

Tipograful Mihail Strelbițchi a jucat în istoria Țării Moldovei un rol diplomatic important, implicându-se în raporturile politice ale Țării Moldovei cu Rusia, dirijate pe de o parte de contele Rumeanțev, iar pe de alta de mitropolitul Moldovei, Leon Gheucă. Unii cercetători îl consideră chiar „spion muscălesc”, dar Strelbițchi se prezintă doar ca „mijlocitorul binelui Moldovei”¹¹². Om de încredere al ambelor partide care pregăteau războiul, el

¹⁰⁴ N. Iorga, *Tipografia la români*, p. 214.

¹⁰⁵ Idem, *Studii și documente*, vol. I-II, p. 108.

¹⁰⁶ BRV, II, p. 137; Dimitrie Dan, *op. cit.*, p. 7; V.A. Urechia, *Documente dintre 1789-1800*, București, 1889, p. 20.

¹⁰⁷ C. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei*, p. 228.

¹⁰⁸ N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, București, 1901, p. 38.

¹⁰⁹ V.A. Urechia, în *Schife de istoria literaturii române*, I, București, 1885, p. 145, crede că a fost chiar obligat de domnul Constantin Cantemir să părăsească țara; Gabriel Ștrempel, *Relații româno-ruse în lumina tiparului*, București, 1956, p. 22; Antonie Plămădeală, *De la Gherman din Dacia Pontică la Inocențiu Micu*, Sibiu, 1997., p. 163.

¹¹⁰ Gabriel Cocora, *Episcopiu Buzăului, o vatră de spiritualitate și simțire românească*, Buzău, 1986, p. 93.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 123.

¹¹² V.A. Urechia, *op. cit.*, p. 13-20; Dimitrie Dan, *op. cit.*, p. 4-5; Al. Ciurea, *Figuri de ierarhi moldoveni: Leon Gheucă*, Extras din „Luminătorul”, 1942, nr. 1-2, p. 26-28.

era la curent cu evenimentele și a urmat armata rusă în campaniile războiului austro-ruso-turc început în august 1787, ca traducător al lui Rumeanțev.

Tipograful Sandu sin Ieremia din Iași, pe când lucra în atelierul de la Blaj, s-a aflat și el în atenția autorităților, dar din cu totul alt motiv. În toamna anului 1765, la vârsta de 36 de ani, a fost acuzat că „a tăiat forme să facă bani de aur cu pajură împărătească și cu zimți în toată legea”. Neplăcut surprins, episcopul Atanasie Rednic a dispus cercetarea faptei și a aflat că Sandu tocmai finisa „forma unui galben holand”, pe care, însă, „numai am ispitit să văz, putea-oi face, n-am vrut nimănui să o dau, nici vorbă n-am făcut cu nime”. Martorii au arătat, însă, că Petru Papavici Rîmniceanul a fost cel care l-a îndemnat să realizeze ilicita lucrare, cu intenția de a-l compromite, deoarece între cei doi meșteri exista o anumită rivalitate profesională. Frauda nefiind dovedită, Atanasie Rednic a hotărât doar ca Sandu sin Ieremia și Petru Papavici Rîmniceanul „să se canonească în 7 zile seci, adecă cu pâine și apă, iară să se lege că n-or mai ispiti nimica <...> și să trăiască frățește, nepizmuind unul altuia”¹¹³.

*

Până la mijlocul secolului al XIX-lea, când imprimeria capătă atributele activității industriale, tipograful nu au fost niște meseriași obișnuiți: specificul meșteșugului i-a determinat ca, în mod obligatoriu, să fie știutori de carte. De multe ori, ei erau erudiți, cunoscători ai limbilor de cultură ale epocii, avea biblioteci și întrețineau relații culturale cu învățați din întreaga arie ortodoxă a epocii lor.

Meșterii tipografi din Țara Moldovei erau atât clerici, cât și mireni. De multe ori, tipograful clerici au urcat în ierarhia ecleziastică până la rangul de mitropolit, iar tipograful mireni au provenit din rândul claselor înstărite și s-au integrat în societatea cultă a vremii. Unii dintre ei fost dascăli ai copiilor de domni și s-au înrudit cu marii boieri. Uneori, tipograful s-au implicat în politică.

Meșteșugul tipografic a fost practicat de unii meșteri din Țara Moldovei în diverse orașe din afara hotarelor acesteia, încă înainte de a fi fost introdus aici, astfel încât, chiar de la începutul funcționării tipografiei în Țara Moldovei, între meșterii tipografi s-au aflat și localnici. Meseria se însușea prin practică în atelier, sub îndrumarea unui meșter, și nu în școală, așa cum eronat se afirmă în unele lucrări consacrate istoriei învățământului. Transmis din generație în generație, uneori chiar în interiorul aceleiași familii, meșteșugul a fost preponderent masculin. În tipografie au lucrat și meșteri cu diverse ocupații artistice (legători de carte, xilografi, copişti). Deoarece în activitatea tipografică din Țările Române exista monopolul Domniei și al Bisericii, care înlătura orice posibilitate de concurență, spre deosebire de ceilalți meșteri, în întreaga perioadă analizată, tipograful nu au fost asociați în bresle. Tipograful au fost plătiți din veniturile domnești dar au beneficiat și de scutiri fiscale.

Activitatea tipografică a constituit un aspect important al procesului de unitate culturală și religioasă, nu numai prin produsul ei, cartea, ci și prin circulația tipografulor în întreaga arie ortodoxă. Unii meșteri tipografi au lucrat în mai multe centre culturale din toate cele trei Țări Române și din lumea ortodoxă a vremii, contribuind la consolidarea conștiinței de neam românești și a credinței ortodoxe.

¹¹³ Alexandru Lupeanu-Melin, *Evocări din viața Blajului*, Blaj, 1937, p. 69-79.

TIPOGRAFII DIN ȚARA MOLDOVEI ȘI CĂRȚILE IMPRIMATE

- Filip Moldoveanul: *Catehismul românesc*, 1544; *Tetraevanghelul slavon*, 1546; *Evangeliarul slavo-român*, 1551-1553, Sibiu (Demény Lajos, Lidia A. Demény, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea*, București, 1986, p. 326);
- Sofronie Pociășki, conducătorul tipografiei de la Trei Ierarhi din Iași (N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, p. 148; C. Bezviconi, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, p. 73; Petre P. Panaitescu, Petru Movilă, p. 54-55);
- Stratul "fost tiparnic" (Arh. St. București, A.N. MMDCXCI/9; vezi și XLVII/184, 1679 martie 23-m. 514);
- Simion tiparnicul: Dosoftei, *Psaltirea în versuri*, Uniev, 1673 (BRV, I, p. 212);
- Stancu faurul: *Dumnezeiasca liturghie*, Iași, 1679 (BRV, I, p. 225);
- Vasile Stavnițchi: *Dumnezeiasca liturghie*, Iași, 1679 (BRV, I, p. 225);
- Mitrofan: *Psaltirea slavo-română*, Iași, 1680 (BRV, I, p. 230); *Molitvenic de-nțeles*, Iași, 1681 (BRV, I, p. 239); *Viața și petrecerea sfinților*, Iași, 1682 - 1686 (BRV, I, p. 245); *Contra primarului papei*, 1682 (BRV, I, p. 257); *Dialog contra ereziilor*, Iași, 1683 (BRV, I, p. 275); *Biblia*, București, 1688 (BRV, I, p. 291); *Mărgăritarele Sfântului Ioan Gură de Aur*, București, 1691 (Mircea Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, București, 1996, p. 274); *Pravoslavnica mărturisire*, Buzău, 1691 (*Ibidem*); *12 Mineie*, Buzău, 1697-1698 (BRV, IV, p. 209; BRV, I, p. 365); *Molitvenic*, Buzău, 1699 (BRV, I, p. 377 și IV, p. 210-211); *Triod*, Buzău, 1700 (BRV, I, p. 409); *Octoihul*, Buzău, 1700 (BRV, I, p. 400); *Molitvenic*, 1701 (BRV, I, p. 411); *Psaltire*, Buzău, 1701 (BRV, I, p. 414); *Penticostar*, Buzău, 1701 (Mircea Păcurariu, *Dicționarul teologilor*, p. 274); *Liturghie*, Buzău, 1702 (BRV, I, p. 440); *Învățătura de șapte taine*, Buzău, 1702, tipărită special cu o ediție pentru Moldova (BRV, I, p. 434);
- Nicolae: *Molitvenic*, Iași, 1681 (BRV, I, p. 239); *Liturghia*, Iași, 1683 (BRV, I, p. 262);
- Ursul: vol. 2 din *Viețile Sfinților*, Iași, 1682 (BRV, I, p. 245); *Liturghia*, Iași, 1680; *Molitvenic*, Iași, 1681 (BRV, I, p. 239); *Învățătura de șapte taine*, Buzău, 1702, tipărită special cu o ediție pentru Moldova.
- Andrei: vol. 2 din *Viețile Sfinților*, Iași, 1682 (BRV, I, p. 245); *Liturghia*, Iași, 1680;
- Pavel: vol. 2 din *Viețile Sfinților*, Iași, 1682 (BRV, I, p. 245);
- Chiriac Moldoveanul: *Liturghie*, București, 1680 (BRV, I, p. 237); *Evangelhia*, București, 1682 (BRV, I, p. 251); *Rânduiala diaconstvelor*, Alba-Iulia, 1687 (BRV, I, p. 280); *Molitvenic*, Alba-Iulia, 1689 (BRV, I, p. 296); *Ceasloveț*, Sibiu, 1696 (BRV, I, p. 340);
- "Anna Doroficeovna Leatavova Marșalkova staro dubovsca": *Vieților sfinților*, Iași, 1682 (BRV, I, p. 246);
- Gheorghe Valahul, ucenicul lui Mitrofan, a lucrat la Liov (Petre P. Panaitescu, *Petru Movilă*, p. 44);
- Iosif Gorodețchi: *Liturghia*, 1697 (BRV, IV, p. 208-209);
- Dimitrie Pădure: *Tomul împăcării*, Iași, 1694 (BRV, I, p. 337-338); *Discurs contra hotărârii sinodului de la Florența*, Iași, 1694 (BRV, I, p. 338); *Volumul împăcării*, Iași, 1692-1694 (BRV, I, p. 338); *Manual contra lui Ioan Cariofil*, Iași, 1694;

- Atanasie ieromonahul: *Evanghelia*, București, 1693; *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea*, Iași, 1698 (BRV, I, p. 355);
- Dionisie monahul: *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea*, Iași, 1698 (BRV, I, p. 355); *Tomul dragostei*, Iași, 1698 (BRV, I, p. 369);
- Ieremia Marcovici: *Sinopsis*, Iași, 1714 (BRV, I, p. 494); *Liturghie*, 1715 (BRV, I, p. 498);
- Constantin Vizantie: Ioan Damaschin, *Expunerea credinței ortodoxe*, Iași, 1715.
- Iustin, egumenul mănăstirii Barnovschi, 1715 (Hurmuzachi, *Documente*, XIV / 2, p. 791-792);
- Chir Constantin de la Sf. Sava, 1715 (*Ibidem*);
- Ieremia Simion: *Antologhion și Octoih*, Iași, 1726 (BRV, II, p. 24 și 28); *Psaltire*, Iași, 1731 (BRV, II, p. 42);
- Ieremia: *Învățătura preoților pe scurt de șapte taine*, Iași, 1732 (BRV, IV, p. 236);
- Teodor Ianoviș *Evanghelie*, Iași, 1741 (BRV, IV, p. 55);
- Constantin Dascăluș tipograful, 1741 (Mircea Păcurariu, *Manuscrise de la Episcopia Romanului și Hușilor*, în MMS, XLII, nr. 1-2, 1966, p. 110-111);
- Duca Sotiriovici: *Evanghelia, Evhologion*, Iași, 1741 (BRV, IV, p. 55); *Paraclitichi*, Iași, 1742 (Elena Chiaburu, *Duca Sotiriovici tipograful*, p. 149); *Hrisovul lui Constantin Maurocordat*, Iași, 1742 (C. Turcu, *Cărți, tipografi, tipografii din Moldova în sec. al XVIII-lea*, MMS, 1960, nr. 1-2); *Psaltire*, Iași, 1743 (BRV, II, p. 76 și IV, p. 240); *Liturghia*, Iași, 1747 (BRV, II, p. 99); *Triodul*, Iași, 1747 (BRV, II, p. 102); *Psaltire*, Iași, 1748 (BRV, IV, p. 69); *Rânduiala osfeștaniei mici*, Iași, 1749 (BRV, IV, p. 69); *Octoih*, Iași, 1749 (BRV, II, p. 109-110); *Canonul Sf. Spiridon*, Iași, 1750 (BRV, II, p. 112); *Ceaslov*, Iași, 1750 (BRV, II, p. 112); *Adunare de rugăciuni*, Iași, 1751 (BRV, II, p. 119); *Adunarea celor șapte taine* (BRV, II, p. 119); *Slujba Sf. Timotei*, Iași, 1751 (BRV, IV, p. 71-72); *Psaltire* Iași, 1752 (BRV, II, p. 121); *Târnosania*, Iași, 1752 (BRV, II, p. 121), *Învățătura arhierescă*, Iași, 1771 (BRV, IV, p. 254);
- Grigore Stan Brașoveanul: *Catavasier*, 1744, Rădăuți (BRV, IV, p. 241); *Ceaslov*, Rădăuți, 1745 (BRV, II, p. 85); *Antologhion*, Iași, 1755 (BRV, II, p. 126); Între 1745 și 1750 pleacă la București, apoi revine la Iași în 1755: *Antologhion*, Iași, 1755 (BRV, II, p. 126); *Alfavită suflătească*, Iași, 1755 (BRV, IV, p. 73); *Bucvarul*, în 1755 (BRV, II, p. 130-132); *Apostol*, 1756 (BRV, II, p. 133); *Adunare de multe învățături*, 1757 (BRV, II, p. 139); *Psaltire*, Iași, 1757 (BRV, II, p. 142); *Liturghie*, Iași, 1759 (BRV, II, p. 145); *Evanghelia*, Iași, 1762 (BRV, II, p. 160); *Ceaslov*, Iași, 1763 (BRV, IV, p. 249); *Molitvenic*, 1764 (BRV, II, p. 162); *Îndreptarea păcătoșului*, Iași, 1765 (BRV, II, p. 166); *Psaltire*, Iași, 1766 (BRV, II, p. 171); *Evhologion*, Iași, 1774 (BRV, IV, p. 91);
- Irimia: *Liturghie*, Rădăuți, 1745 (BRV, II, p. 87);
- Barbul Bucureșteanul: *Catavasier*, Rădăuți, 1744 (BRV, IV, p. 241); *Liturghie*, București, 1747 (BRV, II, p. 98); *Psaltire*, București, 1748 (BRV, IV, p. 243); *Ceaslov*, București, 1748 (BRV, IV, p. 68); *Evanghelie*, București, 1750 (BRV, II, p. 113);
- Gheorghe din Alcp: *Arbitrul adevărului*, Iași, 1746 (BRV, IV, p. 63); *Manual contra infailibilității Papei*, Iași, 1746 (BRV, IV, p. 67);
- Mihail Dimitrie Bezi: *Arbitrul adevărului*, Iași, 1476 (BRV, IV, p. 63); *Manual contra infailibilității Papei*, Iași, 1746 (BRV, IV, p. 67);
- Ieremia Marco: *Molitvenic*, Iași, 1749; (BRV, II, p. 109);

- Sandu sin Ieremia: *Liturghia Sf. Ioan Gură de Aur*, Rădăuți, 1745 (BRV, IV, p. 242); *Molitvenic*, Buzău, 1747 (Cornel-Tatai-Baltă, *Gravorii în lemn de la Blaj (1750-1830)*, Blaj, 1995, p. 76; îl confundă pe Sandu copil zățariu menționat în *Molitvenic*, Iași, 1749, cu Sandu sin Ieremia); *Antologhion*, Iași, 1755 (BRV, II, p. 126); *Apostol*, Iași, 1756 (BRV, II, p. 132); Blaj: *Evanghelia*, 1765; (Cornel-Tatai-Baltă, *Gravorii de la Blaj*, p. 78);
- Ioan Simionovici "tipograful ardelean": *Penticostar*, 1753 (BRV, II, p. 126); *Molitvenic*, 1754 (BRV, II, p. 126);
- Sandul Bucureșteanul: *Evanghelie*, Iași, 1762 (BRV, II, p. 160);
- Damaschin diaconul: *Evanghelia*, Iași, 1762 (BRV, II, p. 160); *Îndreptarea păcătoșilor*, Iași, 1768 (BRV, II, p. 179);
- Tudurachi: *Evanghelia*, Iași, 1762 (BRV, II, p. 160);
- Ilie: *Evanghelia*, Iași, 1762 (BRV, II, p. 160);
- Cozma Valahul ieromonah: *Catavasier*, 1762; *Penticostar*, 1764; *Psaltire*, 1767; *Dumnezeieștile și sfintele liturghii*, *Catavasierul*, 1769, Râmnicu Vâlcea (Gabriel Cocora, *Episcopia Buzăului*, p. 123).
- Mihai Brașoveanul: *Ceaslov*, Iași, 1777 (BRV, II, p. 222);
- Mihail Strelbițchi: *Catahisis*, *Ceaslov*, Iași, 1777 (BRV, II, p. 220-221); *Catavasier*, Iași, 1778; (BRV, II, p. 225); *Psaltire*, Iași, 1782 (BRV, II, p. 277); *Prăvilioară*, Iași, 1784 (BRV, II, p. 292); *Calendariul pe 112 ani*, Iași, 1785 (BRV, II, p. 301); *Curioznica și în scurt arătare*, Iași, 1785 (BRV, II, p. 305); *Hrisovul lui Alexandru Ioan Mavrocordat Iași*, 1785 (BRV, II, p. 306); *Evhologhion*, Iași, 1785 (BRV, II, p. 307); *Octoiul mic*, Iași, 1786 (BRV, II, p. 313); *Contra nicotinei*, Iași, 1786 (BRV, II, p. 316); *Psaltire*, Movilău, 1786; *Dialoguri ruso-românești*, Iași, 1789 (BRV, II, p. 327 și IV, p. 267); *În scurtă adunare a numelor*, Iași, 1789 (BRV, II, p. 328); Toader Sceleru, *Lecciones*, Iași, 1789 (BRV, II, p. 328); *Molevnic slavon*, Iași, 1789 (BRV, II, p. 329); *Orânduiala paraclisurilor împărătești*, Iași, 1789 (BRV, IV, p. 106); *De-ale casei vorbe rusești și moldovenești*, Iași, 1789 (BRV, IV, p. 107); *Psaltire*, Iași, 1790 (BRV, II, p. 339); *Învățătura creștină*, *Cercetarea creștinismului*, *Cuvântarea arhiereului Ambrozie*, *Courrier de Moldavie*, Iași, 1790; *Apostol*, *Datoria și stăpânirea blagocinilor*, *Trepetnic*, *Cuvântarea funebră la înmormântarea cneazului Potemkin*, Iași, 1791; (Elena Chiaburu, *Un tipograf de altădată: Mihail Strelbițchi*, în "Ioan Neculce", (Serie nouă), II-III, 1996- 1997, p. 86); *Apostol*, *Ceaslov*, Iași, 1792 (BRV, II, p. 348); *Catavasier*, Iași, 1792 (BRV, II, p. 346); *Bucvar*, Dubăsari, 1792 (BRV, IV, p. 108); *Ceaslov*, Iași, 1794 (BRV, II, p. 359); *Bucvar*, Dubăsari, 1794; *Psaltire*, Movilău, 1796 (BRV, II, p. 390); *Alexandria*, Movilău, 1796 (BRV, II, p. 387); *Bucvar*, Movilău, 1800 (BRV, IV, p. 115);
- Gheorghii Hagi Dimu din Triikka: *Contra nicotinei*, Iași, 1786 (BRV, II, p. 316);
- ierei Mihai: *Întrebări și răspunsuri*, Iași, 1787 (BRV, IV, p. 101);
- popa Mihalache: *Hrisov de așezământ al lui M.C. Șuțu*, Iași, 1793 (BRV, II, p. 353); *Psaltire*, Iași, 1794 (BRV, II, p. 371); *Liturghie*, Iași, 1794 (BRV, II, p. 365); *Critil și Andronius*, Iași, 1794 (BRV, II, p. 359);
- Gherasim: *Hrisov de așezământ al lui M.C. Șuțu*, Iași, 1793 (BRV, II, p. 353)
- Gherasim ierodiacon: *Psaltire*, Iași, 1794 (BRV, II, p. 371); *Liturghie* (BRV, II, p. 365); *Critil și Andronius*, Iași, 1794 (BRV, II, p. 359); *De obște Gheografie*, Iași, 1795 (BRV, II, p. 378); *Elementi aritmetice*, Iași, 1795 (BRV, II, p. 383); *Gramatica theologhiciască*, Iași, 1795 (BRV, II, p. 377); *Ceaslov*, Iași,

1797 (BRV, II, p. 393); *Întrebări și răspunsuri bogoslovești*, Iași, 1803 (BRV, II, p. 444); *Apologhia*, Iași, 1803 (BRV, II, p. 445); *Înfruntarea jidovilor*, Iași, 1803 (BRV, II, p. 446); *Octoih mic*, Iași, 1804 (BRV, II, p. 450); *Tâlcuire la cele 4 evanghelii*, 1805 (BRV, II, p. 466);

- Pavel Petrov clopotariul: *De obște Gheografie*, Iași, 1795 (BRV, II, p. 378); *Elementi aritmetice*, Iași, 1795 (BRV, II, p. 383); *Gramatica theologhiciască*, Iași, 1795 (BRV, II, p. 377); *Ceaslov*, Iași, 1797 (BRV, II, p. 393); *Prăvilioară adică Molitvenic în scurt*, Iași, 1802 (BRV, II, p. 439); *Psaltire*, Iași, 1802 (BRV, II, p. 439);

- Macarie ieromonah: *Prăvilioară adică Molitvenic în scurt*, Iași, 1802 (BRV, II, p. 439); *Psaltire*, Iași, 1802 (BRV, II, p. 439); *Înfruntarea jidovilor*, Iași, 1803 (BRV, II, p. 446);

- Costache Poniciu: *Tâlcuire la cele 4 evanghelii*, Iași, 1805 (BRV, II, p. 466); Ioan Damaschin, *Descoperire a pravoslavniciei credințe*, Iași, 1806 (BRV, II, p. 485);

- Sylvestru monahul: *Antologhion*, Iași, 1806 (BRV, II, p. 475); *Molitvenic*, Iași, 1807 (BRV, II, p. 505); *Panachida și litia mică*, Iași, 1807 (BRV, II, p. 505); *Tâlcuirea celor șapte taine*, Iași, 1807 (BRV, II, p. 505);

- Ignatie monahul: *Viețile Sfinților pe luna Septembrie*, mănăstirea Neamț, 1807 (BRV, II, p. 519); *Viețile Sfinților pe luna Octombrie*, mănăstirea Neamț, 1809 (BRV, III, p. 16);

- Gherontie monahul tipărește: *Întrebări și răspunsuri bogoslovești*, Iași, 1803; *Viețile Sfinților pe luna Septembrie*, mănăstirea Neamț, 1807 (BRV, II, p. 519); *Viețile Sfinților pe luna Octombrie*, mănăstirea Neamț, 1809 (BRV, III, p. 16); *Chiriadromion*, mănăstirea Neamț, 1811 (BRV, II, p. 31); *Arătare...pre scurt a Dumnezeieștilor dogme*, mănăstirea Neamț, 1816 (BRV, III, p. 137); *Noul Testament*, mănăstirea Neamț, 1818 (BRV, III, p. 246); *Adunarea cuvintelor pentru ascultare și Viața starețului Paisie* de la Neamțu, Mănăstirea Neamț, 1817 (BRV, III, p. 179); Nichifor Callist Xantopulul, *Tâlcuire pre scurt...la antifoanele celor opt glasuri*, Neamț, 1817 (BRV, III, p. 190); *Apologia*, București, 1819 (BRV, III, p. 288); *Evanghelia*, mănăstirea Neamț, 1821 (BRV, III, p. 380); prefața la *Antologhion*, mănăstirea Neamț, 1825 (BRV, III, p. 453); prefața la Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, III, p. 457); *Apanthisma*, mănăstirea Neamț, 1827 (BRV, III, p. 526);

- Gherontie de la Neamț traduce: *Prăvilioară*, Iași, 1784 (BRV, II, p. 292); *Carte folosioare de suflet*, București, 1799 și 1800, Iași, 1818 (Mircea Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, București, 1996, p. 185); *Chiriadromion*, București, 1801 (*Ibidem*); *Întrebări și răspunsuri bogoslovești*, Iași, 1803 (*Ibidem*); *Tâlcuire la cele patru evanghelii*, Iași, 1805 (*Ibidem*); *Descoperire a pravoslavniciei credințe*; Iași, 1806 (*Ibidem*); *Viețile sfinților*, mănăstirea Neamț, 1808-1815 (BRV, II, p. 519; BRV, III, p. 15, 54, 71, 87, 92, 121, 131); *Octoih*, Buda și Râmnic, 1811 (Mircea Păcurariu, *Dicționarul teologilor*, p. 185); *Kecragarion*, mănăstirea Neamț, 1814 (BRV, III, p. 96); *Scara părintelui Ioan*, mănăstirea Neamț, 1814 (BRV, III, p. 106); *Apologhia*, Mănăstirea Neamț, 1816 și București, 1819 (BRV, III, p. 136 și 288); *Octoih de canoane pentru pavecerniță*, mănăstirea Neamț, 1816 (BRV, III, p. 155); *Typicon*, Iași, 1816: (BRV, III, p. 157); *Tâlcuire pre scurt... la antifoanele celor opt glasuri*, mănăstirea Neamț, 1817, București, 1819 (Mircea Păcurariu, *Dicționarul teologilor*, p. 185); Athanasie cel Marc, *Întrebări și răspunsuri theologhicești*, București, 1821 și 1829 (BRV, III, p. 369 și 630);

- Isaac schimonah: *Scara părintelui Ioan*, mănăstirea Neamț, 1814 (BRV, III, p. 107); *Octoih de canoane pentru pavecerniță*, mănăstirea Neamț, 1816 (BRV, III, p. 181); *Typicon*, Iași, 1816 (BRV, III, p. 181); Efrem Syrul, *Cuvinte și învățături*, mănăstirea Neamț, 1818-1819, vol. I- III (BRV, III, p. 243- 244); prefața la *Cuvintele lui Isaac Syrul*, mănăstirea Neamț, 1819 (BRV, III, p. 297);

- Grigore dascălul traduce și tipărește împreună cu Gherontie de la Neamț: *Carte folositoare de suflet*, București, 1799 (Const. N. Tomescu, *Mitropolitul Grigorie IV*, p. 102); *Chiriadromion*, București, 1801, Buzău, 1839 (Mircea Păcurariu, *Dicționarul teologilor*, p. 192); *Întrebări și răspunsuri bogoslovești*, Iași, 1803 (Const. N. Tomescu, *Mitropolitul Grigorie IV*, p. 102); Teofilact, *Tâlcuire la cele patru Evangheliile*, Iași, 1805 (Const. N. Tomescu, *Mitropolitul Grigorie IV*, p. 103); Ioan Damaschin, *Descoperire cu amănuntul a pravoslavniceii credințe*, Iași, 1806 (Const. N. Tomescu, *Mitropolitul Grigorie IV*, p. 103); *Octoih*, Buda și Râmnic, 1811 (Const. N. Tomescu, *Mitropolitul Grigorie IV*, p. 103); *Kecragarion*, mănăstirea Neamț, 1814 (BRV, III, p. 96); *Apologhia*, Mănăstirea Neamț, 1816, București, 1819 (BRV, III, p. 136; Mircea Păcurariu, *Dicționarul teologilor*, p. 192); *Arătare sau adunare pre scurt a Dumnezeieștilor dogme ale credinții*, mănăstirea Neamț, 1816 (Const. N. Tomescu, *Mitropolitul Grigorie IV*, p. 103); *Apologhia*, mănăstirea Neamț, 1816 (BRV, III, p. 136); Nichifor Callist Xantopulul, *Tâlcuire pre scurt... la antifoanele celor opt glasuri*, mănăstirea Neamț, 1817 (BRV, III, p. 193); *Viața cuviosului <...> Paisie*, mănăstirea Neamț, 1817 (Const. N. Tomescu, *Mitropolitul Grigorie IV*, p. 103); Nichifor Callist Xantopulul, *Tâlcuire pre scurt... la antifoanele celor opt glasuri*, mănăstirea Neamț, 1817 (BRV, III, p. 190); Ioan Gură de Aur, *Cuvinte șase pentru preoție*, București, 1820 (Const. N. Tomescu, *Mitropolitul Grigorie IV*, p. 140); *Cuvânt pentru preoție al Sf. Grigore de Nazianz*, București, 1821 (*Ibidem*, p. 141); *Dovedire împotriva eresului armenilor*, București, 1824 (*Ibidem*, p. 141); *Două cuvinte ale sfântului Kassian Râmleanul*, București, 1825 (*Ibidem*, p. 143); *Cuvinte... ale Sf. Vasile cel Mare și Grigorie cuvântătorul de Dumnezeu*, București, 1826 (*Ibidem*, p. 143); *Cuvinte... ale Sf. Ioan Gură de Aur*, București, 1827 (*Ibidem*, p. 145); *Cuvânt al Sf. Ioan Gură de Aur la Tăierea capului Sf. Ioan Botezătorul*, București, 1827 (*Ibidem*, p. 146); *Cuvânt al Sf. Ioan Gură de Aur pentru muierile cele rele și cele bune*, București, 1827 (*Ibidem*, p. 146); *Învățătură pre scurt pentru nunți*, București, 1827 (*Ibidem*, p. 147); *Cuvinte zece pentru dumnezeiasca pronie ale lui Teodorit al Cinului*, București, 1828 (*Ibidem*, p. 148); *Pateric*, București, 1828; (*Ibidem*, p. 149);

- ieromonahul Stratonice: *Ceaslov*, Iași, 1817 (BRV, III, p. 185); *Liturghie*, Iași, 1818 (BRV, III, p. 230); *Carte folositoare de suflet*, Iași, 1919 (BRV, III, p. 293); *Antolohion*, mănăstirea Neamț, 1825 (BRV III, p. 453);

- ierodiaconul Gheorghie: *Ceaslov*, Iași, 1817 (BRV, III, p. 184);

- monahul Antonio: *Ceaslov*, Iași, 1817 (BRV, III, p. 185); *Liturghie*, Iași, 1818 (BRV, III, p. 230); *Carte folositoare de suflet*, Iași, 1919 (BRV, III, p. 293);

- Gherasim tipograful: *Apologhia*, Iași, 1803; *Tâlcuire la cele patru Evangheliile*, Iași, 1805 (BRV, II, p. 466);

- schimonahul Mitrofan: *Isac Sirul, De suflet folositoare carte*, Mănăstirea Neamț, 1812 (BRV, III, p. 72);

- Rafail monah de la mănăstirea Neamț: *Ușa pocăinței*, Brașov, 1812 (BRV, III, p. 64- 70);

- Manuil Vernardos cretanul, *Sinopsă mare a slujbei*, Iași, 1813 (BRV, III, p. 93); *Higiена stomahului*, Iași, 1814 (BRV, III, p. 111);
- Iosif ieromonahul de la Neamț: Efrem Syrul: *Cuvinte și învățăături*, vol. I- III, mănăstirea Neamț, 1818-1819 (BRV, III, p. 246);
- Isaia monah de la Neamț: *Apologhia*, București, 1819 (BRV, III, p. 288); *Viața Sfântului Vasilie cel Nou*, București, 1819 (BRV, III, p. 314);
- Dionisie monahul, în 1823 este dat la ascultare la tipografia mănăstirii Neamț (viitorul Dionisie Romano, episcop de Râmnic între anii 1865 și 1873) (Gabriel Cocora, *Episcopia Buzăului*, p. 162 și urm.);
- ierodiacon Eftimi Andreu: *Istoria Vechiului și a Noului Testament*, vol. I-III, Iași, 1824 (BRV, III, p. 438);
- Nicolae de la Neamț: *Antologhion*, Iași, 1825, vol. II;
- Grigorie iconom: *Evangelistar*, Iași, 1826 (BRV, III, p. 489); *Catihisis*, Iași, 1828 (BRV, III, p. 573);
- Grigorie Sachelarie: Simeon (Logothetul), *Graiurile Maicii lui Dumnezeu*, Iași, 1826 (BRV, III, p. 518);
- Stc.: *Typicon*, Iași, 1816 (BRV, III, p. 157);
- M.A.T.E: *Typicon*, Iași, 1816 (BRV, III, p. 157);
- Clementu, Iași, după 1749 (Elena Mosora, Doina Hanga, *Catalogul curții vechi românești*, p. 65).
- Popa Ioniță tipograf, 1809 7 aprilie (N. Iorga, *Inscripții*, II, p. 295).
- Andriotaxitul, "dascal ot Neamț, tipograf, 1782, iunie 24 și 2 noiembrie 1784 (Gabriel Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, București, 1959, p. 5-6);
- Ioan tipograful, 1780 (Ștrempel, *op. cit.*, p. 109-110).
- monahul Sofronie, mănăstirea Neamț, 1809 (Scarlat Porcescu, *Mănăstirea Neamț*, Iași, 1981, p. 195);
- Antonie, epistatul tipografiei mitropoliei din Iași, 1821 (Gabriel Cocora, *Tipar și cărturari*, București, 1977, p. 123);
- tipografii din timpul lui Veniamin Costache: Sevor, George, ierodiaconul Iftimie, monahul Cleopa, ieromonahul Mitrofan de la mănăstirea Bisericiani, ierodiaconul Gheorghe, Ioan Gheorghe (Epifanie Norocel, *Mitropolitul Veniamin Costachi și tipografia din Iași*, MMS, XLIII, 1967, nr. 1-2, p. 77);

Lucrătorii tipografiei de la Chișinău cane au imprimat Tablele lancasteriene, în 1822 (BRV, IV, p. 152) și perioada cât au lucrat¹¹⁴:

- Ion Agapii - timp de nouă luni a fost turnător de litere, tâmplar și probar
- Teodor Cucerenco - 5 luni și 5 zile
- Chiril Berezovschi - 9 luni
- monah Martirii - 4 luni și 15 zile
- Teodor - Savițchi dascăl - 7 luni și 10 zile
- Nicolai poslușnic - o lună și 6 zile
- Miron Gherasim - 4 luni și 7 zile
- Timotoi Dudceac din ținutul Hotin, satul Ianovăț - 4 luni
- Iacov Covalschi țaran din ținutul Izmail - 4 luni
- Nestor Ploșniță dascăl al doilea din Bravicea, ținutul Orhei, poslușnic la m-rea Frumoasa - 4 luni
- Sava Arunchevici ponomar din ținutul IHotin, satul Căbalcic o lună

¹¹⁴ Paul Mihail, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, II, Extras din AIIA, XXII/2m 1985, p. 764-766.

- Gheorghe Popovici poșlușnic, fiu de preot - o lună
- monah Damaschin - 3 luni
- preotul Nicolai - o lună și 10 zile
- monah Irinah - 5 luni
- monah Anastasii - 2 luni 15 zile
- monah Epifanii - 2 luni
- monahul Averchie tâmplar
- Gheorghie fierarul
- monahul Iosif gravor
- un bucătar - 4 luni
- monahul Ignatie tipograful - 9 luni
- arhimandrit Ioanichie, conducătorul tipografiei.

ZEȚARI

- diaconul Gheorghe din Alep: *Cartea arbitrul adevărului*, Iași, 1746 (BRV, IV, p. 63);
- Mihail Dimitrie de lângă Tripoli: *Cartea arbitrul adevărului*, Iași, 1746 (BRV, IV, p. 63);
- Necula: *Ceaslov*, Rădăuți, 1745 (BRV, II, p. 85);
- Sandu copil: *Molitvenic*, Iași, 1749 (BRV, II, p. 109); *Liturghie*, Iași, 1759 (BRV, II, p. 146);
- Gheorghie: *Liturghie*, 1759 (BRV, II, p. 146);
- Damaschin diacon: *Molitvenic*, Iași, 1764 (BRV, II, p. 162); *Îndreptarea păcătoșului*, Iași, 1765 (BRV, II, p. 166); *Psaltire*, Iași, 1766 (BRV, II, p. 171); *Evhologhion*, Iași, 1774, BRV, IV, p. 91);
- Sandu Nicoviciu: *Ceaslov*, Iași, 1763 (BRV, IV, p. 250);
- Ilie: *Îndreptarea păcătoșului*, Iași, 1765 (BRV, II, p. 166); *Psaltire*, Iași, 1766 (BRV, II, p. 171);
- Turdurache: *Molitvenic*, Iași, 1764 (BRV, II, p. 162); *Evhologhion*, Iași, 1774, (BRV, IV, p. 91);
- popa Ioanu Marcu: *Îndreptarea păcătoșilor*, Iași, 1768 (BRV, II, p. 182);
- Theodosie: *Îndreptarea păcătoșilor*, Iași, 1768 (BRV, II, p. 182);
- Gherasim monahul: *Psaltire*, 1782. Iași (BRV, II, p. 277);
- ierei Constantin: *Psaltire*, 1782, Iași (BRV, II, p. 277);
- Anton monahul: *Psaltire*, 1782, Iași (BRV, II, p. 277);
- diaconul Theodor: *De obște Gheografie*, Iași, 1795 (BRV, II, p. 379); *Elemente aritmetice*, Iași, 1795 (BRV, II, p. 384); *Gramatica theologhiciască*, Iași, 1795 (BRV, II, p. 378); *Ceaslov*, Iași, 1797 (BRV, II, p. 393);
- Ioan: *De obște Gheografie*, Iași, 1795 (BRV, II, 379); *Elemente aritmetice*, Iași, 1795 (BRV, II, p. 384); *Ceaslov*, Iași, 1797 (BRV, II, p. 393);
- Dimitrie Popovici: *Prăvilioară adică Molitvenic în scurt și Psaltire*, Iași, 1802 (BRV, II, p. 439);
- Mihail: *Prăvilioară adică Molitvenic în scurt*, Iași, 1802 (BRV, II, p. 439);
- preotul Vasilie: *Psaltireo*, Iași, 1802 (BRV, II, p. 439);
- Costache Poniți: *Teofilact, Tâlcuire la cele patru evanghelii*, Iași, 1805 (BRV, p. 466); Ioan Damaschin, *Descoperire a pravoslavniciei credințe*, Iași, 1806 (BRV, II, p. 485);
- Sylvestru monahul: *Antologhion*, Iași, 1806 (BRV, II, p. 475); *Tâlcuirea celor șapte taine*, Iași, 1807 (BRV, II, p. 505);

- Chiriăș Savinu: *Antologhion*, Iași, 1806 (BRV, II, p. 475);
- Mihalache Purcescu: *Antologhion*, Iași, 1806 (BRV, II, p. 475);
- Gherontie monahu: Ioan Damaschin, *Descoperire a pravoslavniciei credințe*, Iași, 1806 (BRV, II, p. 485);
- Dumitru Ilievici Bucovineanul: *Molitvenic, Panachida și litia mică, Tâlcuirea celor șapte taine*, Iași, 1807 (BRV, II, p. 505);
- ierodiaconul Gheorghe: *Adoleshia Filotheos*, Iași, vol. I-IV, 1815-1819 (BRV, IV, p. 299); *Ceaslov*, Iași, 1817 (BRV, III, p. 184); *Psaltire*, Iași, 1817 (BRV, III, p. 189); Agatanchel Ieronim, *Hrismos adecă prorocie*, Iași, 1818 (BRV, III, p. 214); *Octoih*, Iași, 1818 (BRV, III, p. 238); *Urmare în Duminica Paștelui și săptămâna luminată*, Iași, 1821 (BRV III, p. 386); *Învățăături hristianicești*, Iași, 1823 (BRV, III, p. 413);
- Theodor Vâlcul: *Adoleshia Filotheos*, Iași, vol. I-IV, 1815-1819 (BRV, IV, p. 299);
- Teodor Popovici: *Ceaslov*, Iași, 1817 (BRV, III, p. 184);
- Ioan: *Urmare în Duminica Paștelui și săptămâna luminată*, Iași, 1821 (BRV, III, p. 386); *Pannyhidă și litia mică*, Iași, 1821 (BRV, III, p. 382);
- Iordache: *Urmare în Duminica Paștelui și săptămâna luminată*, Iași, 1821 (BRV, III, p. 386)
- Ioan Pavlovici: *Învățăături hristianicești*, Iași, 1823 (BRV, III, p. 413);

CORECTORI

- Athanasie Moldoveanul: *Evanghelia*, București, 1693 (N. Iorga, *Istoria literaturii religioase*, p. 216);
- Ioan Molibdos din Perint: Simion din Tesalonic, *În contra ereziilor*, Iași, 1683 (BRV, I, p. 273);
- Mitrofan: *Biblia*, București, 1688 (BRV, I, p. 291); *Mărgăritarele Sf. Ioan Gură de Aur*, București, 1691; (Mircea Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, p. 274);
- IeremiaCacavela: *Tomul dragostei*, Iași, 1698 (BRV, I, p. 369);
- Ioan din Efes: Ioan Damaschin, *Arătarea credinței ortodoxe*, Iași, 1715 (BRV, I, p. 501);
- ierodiaconul Iosif de la Neamț: *Ceaslov*, Rădăuți, 1745 (BRV, II, p. 85);
- Sandu sin Irimia: *Ceaslov*, Rădăuți, 1745 (BRV, II, p. 85);
- Cozma Valahul ieromonah: *Psaltirea*, Iași, 1748 (BRV, IV, p. 69); *Penticostar*, Iași, 1753 (BRV, II, p. 125); *Psaltire*: București, 1756 (BRV, II, p. 135-136).
- Evloghie monahul: *Alfavita sufletească*, Iași, 1755 (BRV, IV, p. 73); *Adunare de multe învățăături*, Iași, 1757 (BRV, II, p. 139); *Liturghie*, Iași, 1759 (BRV, II, p. 146); *Evanghelia*, Iași, 1762 (BRV, II, p. 160); *Ceaslov*, Iași 1763 (BRV, IV, p. 250); *Molitvenic*, Iași, 1764 (BRV, II, p. 162); *Psaltire*, Iași, 1766 (BRV, II, p. 171); *Îndreptarea păcătoșilor*, Iași, 1768 (BRV, II, p. 182); *Evhologhion*, Iași, 1774 (BRV, IV, p. 91);
- Sandu Nicoviciu: *Ceaslov*, Iași, 1763 (BRV, IV, p. 250);
- Inochentie: *Psaltire*, Iași, 1794 (BRV, II, p. 373); *Liturghie*, Iași, 1794 (BRV, II, p. 366); *Critil și Andronius*, Iași, 1794 (BRV, II, p. 361); *De obște Gheografie și Gramatica theologhiciască*, Iași, 1795 (BRV, II, p. 378); *Ceaslov*, Iași, 1797 (BRV, II, p. 393).
- chir Ghedeon proin eclesiarh: *Psaltire*, Iași, 1794 (BRV, II, p. 373);

- Macarie: *Prăvălioară adecă Molitvenic în scurt*, Iași, 1802 (BRV, II, p. 439);
- ierodiaconul Ștefan de la Neamț: *Apologhia* Iași, 1803 (BRV, II, p. 445)
- ierei Vasile prubariu: *Înfruntarea jidovilor*, Iași, 1803 (BRV, II, p. 446);
- monahul Isaac: *Viețile Sfinților pe luna Octombrie*, mănăstirea Neamț, 1809 (BRV, III, p. 20); *Chiriadromion*, mănăstirea Neamț, 1811 (BRV, III, p. 31);
- monahul Rafail, mănăstirea Neamț, 1809 (Scarlat Porcescu, *Mănăstirea Neamț*, p. 195);
- ieromonahul Stratonice: *Psaltire*, Iași, 1817 (BRV, III, p. 189);
- monahul Antonio: *Psaltire*, Iași, 1817 (BRV, III, p. 189);
- ierei Constantin Socevan: *Psaltire*, Iași, 1817 (BRV, III, p. 189);
- Dimitrie Antonovici bucovinean: *Înfruntarea jidovilor*, Iași, 1803 (BRV, II, p. 446); Agatanghel Ieronim, *Hrismos adecă prorocie*, Iași, 1818; (BRV, III, p. 214)
- Dimitrie Platenchi: *Adoleshia flotheos*, vol. I-IV, Iași, 1815-1819 (BRV, IV, p. 299); *Urmare în Duminica Paștelui și săptămâna luminată*, Iași, 1821 (BRV, III, p. 386);
- ierodiacon Eftimie Andrievici; *Învățăături hristianicești*, Iași, 1823 (BRV, III, p. 413);
- Vasile Ioanovici: *Învățăături hristianicești*, Iași, 1823 (BRV, III, p. 413);
- Gherontie ieromonahul: *Antologhion*, mănăstirea Neamț, 1825 (BRV, III, p.453);
- Filotheu monah: *Irmologhion*, mănăstirea Neamț, 1827 (BRV, III, p. 538);
- *Psaltire*, București, 1827 (BRV, III, p. 554);

DRUGARI:

- Ion Buliandră: *Ceaslov*, Rădăuți, 1745 (BRV, II, p. 85);
- Ion: *Ceaslov*, Rădăuți, 1745 (BRV, II, p. 85);
- Athanasie drugariul: Ioan Damaschin, *Descoperire a pravoslavniciei credințe*, Iași, 1806 (BRV, II, p. 485);

PILCARI:

- Lupul Marășu: *Ceaslov*, Rădăuți, 1745 (BRV, II, p. 85);
- Simion: *Ceaslov*, Rădăuți, 1745 (BRV, II, p. 85);

GRAVORI¹⁵

- Filip Moldoveanul: *Tetraevanghelul slavon*, Sibiu, 1546 (Lidia Demeny, *Xilogravurile lui Filip Moldoveanul*, (Demeny Lajos, Lidia A. Demeny, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea*, București, 1986, p. 273-279);
- Ilia Anagnoste: *Cazania lui Varlaam*, Iași, 1641-1643 (BRV, I, p. 188);
- Stancu faurul: *Liturghie rul*, 1680 (BRV, I, p. 168);
- Ursul zugrav: *Psaltire*, Buzău, 1701, *Învățătura de șapte taine*, Buzău, 1702 (BRV, I, p. 433); *Liturghia*, Buzău, 1702, *Triod*, 1700, *Psaltire*, 1703, *Apostol*, 1704; Târgoviște, *Ceaslovul*, 1714 (Dragoș Morărescu, *Xilografii epocii brâncovenești: Ursul zugrav*, în "Arta", XXX, 1983, nr. 2, p. 26; Marina Ileana Sabados, *Ursul - un zugrav moldovean de la începutul secolului al XVIII-lea*, în SCIA, seria Artă plastică, 1982, nr. 2, p. 16); *Învățăături preoțești despre taine*, Iași, 1732 (BRV, IV, p. 235);

¹⁵ Trebuie făcută precizarea că, în cazul unor gravuri, intervalele cronologice mari în care sunt menționați se explică prin durabilitatea, în timp, a clișeei xilografate. O placă gravată în lemn de păr, de exemplu, rezistă la aproximativ 35.000 de impresii, ceea ce înseamnă că putea fi utilizată mult timp după ce autorul ei nu mai era în viață.

- Mitrofan: a gravat matrițe pentru turnat litere (Elena Chiaburu, *Tehnică și organizare tipografică în Țara Moldovei*, "Cercetări istorice" (Serie Nouă), 1998, p. 228); Octoih, Buzău, 1700 (Cornel Tatai-Baltă, *Gravorii de la Blaj* p. 33);

- Damaschin Gherbest: *Dumnezeiasca Liturghie*, Iași, 1680; *Psaltire slavo-română*; *Molitvenic*, Iași, 1681; *În contra ereziilor* Iași, 1683; *Apostol*, București, 1683; *Evanghelie*, București, 1682 și 1683 (Dragoș Morărescu, *Un xilograf moldo-vlah: Damaschin Gherbest stemarul*, în "Arta, nr. 7-8, anul XXIX, 1982, p. 23-25; BRV, I, p. 258);

- Ieremia Marcovici: *Antologhion*, Iași, 1726 (BRV, II, p. 24);

- Ieremia Simion: *Psaltirea*, Iași, 1731;

- Grigore Stan Brașoveanu: *Ceaslov*, Rădăuți, 1745 (BRV, II, p. 85); *Antologhion*, Iași, 1755 (BRV, II, p. 126); *Apostol*, Iași, 1756 (BRV, II, p. 132); *Psaltire*, Iași, 1757 (BRV, II, p. 140) (*Liturghie*, II, p. 145);

- Sandu sin Ieremia: *Ceaslov*, Rădăuți, 1745 (BRV, II, p. 85); Iași: *Antologhion*, Iași, 1755 (BRV, II, p. 126); *Apostol*, Iași, 1756 (BRV, II, p. 132); Blaj: *Evanghelie*, 1765, 1776 și 1817; *Apostol*, 1767, 1802 și 1814; *Penticostar*, 1768 și 1808; *Polustav*, 1773, 1793 și 1808; *Strastnic*, 1773, 1804 și 1817; *Arhieraticon*, 1777 (Cornel Tatai-Baltă, *Gravorii de la Blaj*, p. 175-177). Unele gravuri ale lui Sandu rămase în tipografia de la Blaj au fost utilizate în mod ilicit, după 1780. Astfel o gravură a sa apare în *Apostolul* care are indicat drept loc de imprimare Râmnicul Vâlcea, în 1784. Cartea este, de fapt un fals realizat la Blaj, după 1780 (Ion B. Mureșianu, *Cartea veche bisericească din Banat*, Timișoara, 1985, p. 75).

- Mihail Strelbițchi: *Mreaja apostolică*, Iași, 1756 (BRV, II, p. 137); *Evanghelia*, Iași, 1762 (BRV, II, p. 160); *Catahisis*, Iași, 1777 (BRV, II, p. 221); *Ceaslov*, Iași, 1777 (BRV, II, p. 221); *Catavasier*, Iași, 1778 (BRV, II, p. 224); *Psaltire*, Iași, 1782 (BRV, II, p. 277); *Prăvălioara*, Iași, 1784 (BRV, II, p. 292); *Calendarul pe 112 ani*, Iași, 1785 (BRV, II, p. 301); *Molitvenic*, Iași, 1785; *Octoihul mic*, Iași, 1786 (BRV, II, p. 313); *Cuvânt contra nicotini*, Iași, 1786 (BRV, II, p. 316); *Molevnic*, Iași, 1789; *Orânduiala paraclisurilor împărătești*, Iași, 1789 (BRV, IV, p. 106, BRV, II, p. 329); *Psaltire*, Iași, 1790 (BRV, II, p. 399); *Catavasier*, Iași, 1792 (BRV, II, p. 346); *Ceaslov*, Iași, 1792 (BRV, II, p. 348); *Ceaslov*, Dubăsari, 1794 (BRV, II, p. 359); *Psaltire*, Movilău, 1796 (BRV, II, p. 390); Ioan Damaschin, *Descoperire a pravoslavniciei credințe*, Iași, 1806 (BRV, II, p. 482); *Rânduiala cum se cuvine a cânta cei doisprezece psalmi deosebi*, mănăstirea Neamț, 1808 (BRV, II, p. 536); *Viețile sfinților din luna martie*, Mănăstirea Neamț, 1913 (BRV, III, p. 87); *Acatist și Paraclis*, mănăstirea Neamț, 1814 (BRV, III, p. 94); *Kecragarion*, mănăstirea Neamț, 1814 (BRV, III, p. 96); *Alegere din toată Psaltirea*, mănăstirea Neamț, 1815 (BRV, III, p. 115); *Cel mic și cel mare îngeresc chip*, mănăstirea Neamț, 1815 (BRV, III, p. 116); *Apologhia*, mănăstirea Neamț, 1816; (BRV, III, p. 136); *Arătare... pre scurt a Dumnezeștilor dogme*, Mănăstirea Neamț, 1816 (BRV, III, p. 138); *Întrebătoare răspunsuri... pentru depărtare de bucatele cele oprite fâgăduinții călugărești*, mănăstirea Neamț, 1816 (BRV, III, p. 147); *Octoih de canoane pentru pavecerniță*, mănăstirea Neamț, 1816 (BRV, III, p. 155); *Adunarea cuvintelor pentru ascultare și Viața starețului Paisie de la Neamțu*, mănăstirea Neamț, 1817; (BRV, III, p. 179); *Psaltire*, mănăstirea Neamț, 1817 (BRV, III, p. 189); *Umilicioasă rugăciune*, Iași, 1818 (BRV, IV, p. 304); *Antologhion*, mănăstirea Neamț, 1825 (BRV, III, p. 447); Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, mănăstirea Neamț, 1825 (BRV, III, p. 454);

- Policarp Strelbițchi: *Calendarul pe 112 ani*, Iași, 1785 (BRV, II, p. 301); *Rânduiala cum se cuvine a cânta cei doisprezece psalmi deosebi*, mănăstirea Neamț, 1808 (BRV, II, p. 536); *Întrebătoare răspunsuri... pentru*

- depărtare de bucatele cele oprite fâgăduinții călugărești, mănăstirea Neamț, 1816 (BRV, III, p. 147); Umilicioasa rugăciune, Iași, 1818 (BRV, IV, p. 304);*
- călugărul Teofan: *Evanghelia*, Iași, 1762 (BRV, II, p. 160);
 - Simion Isoteschi (popa Simion, ierei Simion): *Ceaslov*, Iași, 1797 (BRV, II, p. 393); *Prăvilioară adecă Molitvenicu în scurt*, Iași, 1802 (BRV, II, p. 439); *Octoiul mic*, Iași, 1803 (BRV, II, p. 450); *Aghiazmatariu mic*, Iași, 1814 (BRV, III, p. 95); (BRV, III, p. 184); *Ceaslov mic*, Iași, 1817 (BRV, III, p. 185);
 - *Liturghie*, Iași, 1818 (BRV, III, 230); *Noul testament*, mănăstirea Neamț, 1818 (BRV, III, p. 246); *Adunare de rugăciuni din Molitvenic*, Iași, 1819 (BRV, III, p. 287); *Aghiazmatar*, Iași, 1823; (BRV, III, p. 406); *Carte de suflet sau nevăzut război*, mănăstirea Neamț, 1826; *Evangelistar*, Iași, 1826 (BRV, III, p. 489); *Molebnic*, Iași, 1828 (BRV, III, p. 595);
 - Rafail monah de la mănăstirea Neamț: *Ușa pocăinței*, Brașov, 1812 (BRV, III, p. 64-70);
 - Ghervasie monahul: *Psaltirea*, mănăstirea Neamț, 1817 (BRV, III, p. 189); *Adunare a cuvintelor pentru ascultare și Viața starețului Paisie de la Neamțu*, mănăstirea Neamțul, 1817 (BRV, III, 179); Efrem Syrul: *Cuvinte și învățături*, mănăstirea Neamț, 1818-1819 (BRV, III, p. 243); *Apologhia*, București, 1819 (BRV, III, p. 288); *Psaltire*, București, 1820 (BRV, III, p. 343); *Psaltirea... scurtată de Sfântitul Augustin*, București, 1820 (BRV, III, p. 339); *Întrebări și răspunsuri theologhicești*, București, 1821 (BRV, III, p. 369); *Evanghelia*, mănăstirea Neamț, 1821 (BRV, III, p. 380); *Acatist*, București, 1823 și 1828 (BRV, III, p. 405 și 568); *Bucoavna*, București, 1824 (Dragoș Morărescu, *Imaginea școlii în xilogravură*, în „Cântarea României”, 1983, nr. 6, p. 45); *Antologhion*, 1825; *Noul testament*, mănăstirea Neamț, 1818 (BRV, III, p. 246); *Psaltire*, mănăstirea Neamț, 1824 (BRV, III, p. 444); *Ceasoslov mare*, București, 1830 (BRV, III, p. 685); *Psaltire*, București, 1830 (BRV, III, p. 706);
 - Grigorie: Ioan Gură de Aur, *Cuvinte*, București, 1827 (BRV, III, p. 536); *Cazanii*, București, 1828 (BRV, III, p. 573);
 - D. Kontoleo: *Kiriadodromion*, Iași, vol. I-II 1816 (BRV, III, p. 163); *Codicele civil al Principatului Moldovei*, Iași, 1816-1817 (BRV, III, p. 165); *Slujba cuvioasei Paraschiva din Epivates*, Iași, 1817 (BRV, III, p. 207); Neofit, *Răsturnarea religiei Evreilor*, Iași, 1818 (BRV, III, p. 276); *Slujba Sf. Ioan din Trapezunt*, Iași, 1819 (BRV, III, p. 315-316);
 - ieromonah Constantie: *Apostol*, București, 1820 (BRV, III, p. 326); *Penticostar*, București, 1820 (BRV, III, p. 336); *Psaltire*, București, 1820 (BRV, III, p. 343); *Întrebări și răspunsuri theologhicești*, București, 1821 (BRV, III, p. 369); *Urmare în Duminica Paștelui și săptămâna luminată*, Iași, 1821 (BRV, III, p. 386); Cassian Râmleanul, *Două cuvinte*, București, 1825 (BRV, III, p. 459); Dion Filosoful, *Cuvinte*, București, 1825 (BRV, III, p. 460); *Oștirea franțezilor în Rossia*, București, 1826 (BRV, III, p. 516); *Catihisis*, Iași, 1828 (BRV, III, p. 573); *Molebnic*, Iași, 1828 (BRV, III, p. 595); *Psaltire*, București, 1830 (BRV, III, p. 706);
 - Theodosie (1821-1856): *Antologhion*, mănăstirea Neamț, 1825 (BRV, III, p. 493)
 - „Aelxlore ? 1825” de la Neamț: *Antologhion*, 1825 (BRV, III, p. 493);
 - P.S.: *Antologhion*, Iași, 1806 (BRV, II, p. 472);
- POSLUȘNICI:**
- Ștefan: *Ceaslov*, Rădăuți, 1745 (BRV, II, p. 85).

Maitres typographes du Pays de la Moldavie avant 1829**Résumé**

Bien que l'art de la presse a été tardivement appris dans le Pays de la Moldavie, en comparaison avec les autres Pays Roumains, certains artisans l'ont connu avant qu'il soit effectivement pratiqué là-bas. Une fois apporté en Moldavie pendant le XVIIe siècle, par des imprimeurs venant d'Ukraine, envoyés par l'évêque métropolitain Petru Movilă, ce métier a été appris par les autochtones qui ont travaillé auprès de ces maîtres. Le fait est démontré par la pratique du temps, tout métier médiéval étant appris sous la direction d'un maître, par l'échange permanente d'imprimeurs entre les différents centres culturels et de documents. Dans cette étape de la recherche, la première attestation documentaire d'un Moldave ayant travaillé dans le premier atelier typographique du Pays de la Moldavie est daté le 9 février 1676 et se réfère à la couche « ex-imprimeur ».

Le créateur de l'école typographique du Pays de la Moldavie a été le saint moine Mitrofan, le premier artisan qui ait exécuté toutes les opérations techniques nécessaires à l'impression d'un livre. Comme un véritable artisan, Mitrofan a eu de nombreux disciples qui ont par la suite contribué au développement du métier typographique à travers tout l'espace roumain. On observe donc la transmission du métier typographique de génération en génération. Pendant le XVIIIe siècle, dans le Pays de la Moldavie, il y a eu même des familles d'imprimeurs.

Dans une série de travaux concernant l'histoire de l'enseignement roumain, il existe des affirmations selon lesquelles, pendant la période analysée, dans les Pays Roumains, il y a eu des écoles où l'on apprenait le métier de typographe. Pourtant, leur recherche critique mène à la conclusion qu'elles sont dues à la méconnaissance des structures médiévales, conjuguée à la lecture superficielle de certains documents. La majorité de ces affirmations est fondée sur la coïncidence que de renommés imprimeurs ont aussi été des chefs d'école ou que certaines écoles fonctionnaient auprès de monastères où il y avait aussi des ateliers typographiques. Selon nous, l'interprétation correcte des informations concernant les écoles typographiques auprès de certains monastères des Pays Roumains est celle visant l'existence d'un courant culturel incluant aussi l'activité typographique déroulée là-bas et en aucun cas celle d'une institution où les professeurs enseignaient aux élèves les notions de base du métier d'imprimeur. Tout aussi fantaisiste est l'affirmation selon laquelle dans de telles écoles on faisait des leçons pratiques pour la collection des lettres, parce que la lettre d'imprimerie était chère et assez difficile à obtenir.

Vu qu'ils ont activé aussi bien pour l'Eglise que pour la Cour princière, dès le début de l'activité typographique dans le Pays de la Moldavie, les imprimeurs ont été aussi bien des clercs que des laïques. Bien que le métier typographique se soit développé d'une manière similaire à celle des métiers de l'époque, à la différences des autres maîtres, les typographes ne se sont pas associés dans une corporation. Le phénomène a été dû aussi bien au spécifique des corporations, qu'à l'activité typographique. Les corporations ont été des associations de patrons, producteurs ou distributeurs des mêmes biens. Mais, dans le domaine typographique, le patronage appartenait au Prince et à l'Eglise, la notion de patron de la typographie se superposant à celle de producteur d'imprimés. Le Prince et l'évêque métropolitain du pays finançaient l'activité typographique, établissaient la manière de distribution des imprimés, sans pouvoir pourtant établir une corporation.

Le métier typographique s'est développé simultanément à certains métiers apparentés tels la reliure des livres, la xilogravure, la calligraphie. Par conséquent, des personnes ayant de tels métiers travaillaient aussi dans les typographies.

En ce qui concerne la rémunération du travail, les typographes ont été payés par l'Etat, en argent, biens ou privilèges fiscaux. Provenant des catégories sociales aisées, mais aussi grâce à l'activité typographique, les maîtres imprimeurs laïques ont parfois eu de grandes fortunes consistant en maisons, domaines, vignes, etc.

Grâce à leur culture, les imprimeurs ont été appréciés par la société où ils vivaient. Beaucoup de clercs typographes ont connu une ascension remarquable dans l'hierarchie ecclésiastique en achevant même à la position d'évêque métropolitain. Les chefs des ateliers typographiques étaient des personnes instruites, certains étant même des érudits : professeurs, auteurs de poésie, traducteurs, éditeurs des textes imprimés, ils avaient leurs propres bibliothèques, faisaient des échanges de livres à l'étranger et des donations de livres et se trouvaient en permanentes relations culturelles avec les instruits de l'époque. En fait, les typographes faisaient parti d'un groupe plus grand d'érudits, clercs et laïques, à courant avec les idées de leur époque. Informés, voyageurs et ayant établi divers contacts, les imprimeurs se sont aussi impliqués en politique. Par conséquent, pendant la période analysée, les maîtres typographes n'ont pas été de simples artisans, mais des personnes cultes, aisées et appréciées par leurs contemporains.